

A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat tíz éve

Tanulmányok, beszámolók, kutatási programok

Gramma Nyelvi Iroda – Dunaszerdahely
Szabó T. Attila Nyelvi Intézet – Kolozsvár
2011

Tartalom

Előszó	7
Beszámolók az előzményekről, a hálózati szerveződésről, az eredményekről és a gondokról	13
<i>Az indulás éveiről: a szomszédos országok magyarnyelvi kutatóállomásairól</i>	<i>15</i>
<i>Kiegészítés a szomszédos országok magyar nyelvi kutatóállomásairól szóló beszámolóhoz.....</i>	<i>29</i>
<i>Termini: magyar nyelvészeti kutatóállomások hálózata a Kárpát-medencében</i>	<i>40</i>
<i>Együttműködési megállapodás</i>	<i>62</i>
Jelenségek, módszerek, terminológia.....	65
<i>Kontaktus, interferencia és kódváltás a változó két- és többnyelvűségben</i>	<i>67</i>
<i>A kölcsönszavak rendszerezéséről</i>	<i>74</i>
<i>Köznyelvi lexikai egységek szemantikai sajátosságai a kisebbségi magyar nyelvváltozatokban</i>	<i>116</i>
<i>Magyar szaknyelv és szakstílus Magyarország határain túl</i>	<i>127</i>
<i>Változatok és változások a mai magyar nyelvben.....</i>	<i>140</i>
Nyelvpolitika, nyelvi jogok	151
<i>Törvényes garanciák és gyakorlat a horvátországi, szlovéniai és ausztriai magyarság életében</i>	<i>153</i>
<i>Hátrányból előnyt: a magyar nyelvpolitika és nyelvtervezés kihívásairól.....</i>	<i>163</i>
<i>A határon túli magyar nyelvváltozatok a többségi nyelvpolitikák rendszerében: Románia és Ukrajna példája.....</i>	<i>195</i>
Oktatás kétnyelvű környezetben.....	219
<i>A kétnyelvű oktatás veszélyei és esélyei Szlovákiában</i>	<i>221</i>
<i>Kihívások és megoldások. Gondolatok a szlovéniai Muravidék kétnyelvű oktatásáról</i>	<i>245</i>
<i>Az ukrainai oktatáspolitikai a nyelvi asszimiláció szolgálatában</i>	<i>259</i>

A határtalanítás programja.....	271
<i>A magyar nyelv szótárai, nyelvtanai, kézikönyvei és a határon túli magyar nyelvváltozatok. A Magyar Tudományos Akadémia határon túli kutatóállomásainak feladatait is ellátó nyelvi irodák állásfoglalása</i>	
	273
1. Köznevek határtalanítása	277
<i>A Kárpát-medencei magyar nyelvi korpusz bővítése, a magyar nyelv „határtalanításának” egyik újabb eredménye</i>	
	277
<i>Transzszilvanizmusok, romanizmusok és a határtalanítás programja.....</i>	
	299
<i>Akkor hogyan is beszélünk?... (A ht adatbázis muravidéki elemei és használati gyakoriságuk).....</i>	
	309
<i>A ht adatbázis örvidéki elemei és gyakoriságuk.....</i>	
	325
<i>A sajátos határon túli magyar szókincs változatosságának dialektális, regiszterbeli, időbeli és stilisztikai aspektusáról</i>	
	331
<i>A Termini magyar–magyar szótár és adatbázis</i>	
	340
2. Földrajzi nevek határtalanítása	359
<i>A határtalanítás a helynevek területén</i>	
	359
<i>A határon túli névhasználat és a nyelvi tervezés</i>	
	377
<i>A romániai magyar hivatalos helységnév kodifikálásának időszerű kérdései.....</i>	
	391
Összefoglalás és tervezés	397
<i>Magyar nyelvtudományi kutatások a Kárpát-medencei külső régiókban.....</i>	
	397
<i>A magyar nyelvre irányuló kutatási programok.....</i>	
	425
A kötet tanulmányaiban hivatkozott szakirodalom	438
A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat irodáinak reprezentatív bibliográfiája (2001–2010)	
	465
Névmutató	472
A kutatóhálózat intézetei	479

Hátrányból előnyt: a magyar nyelvpolitika és nyelvtervezés kihívásairól

(Csernicskó István és Szabó Mihály Gizella 2010)

1. Bevezetés

A statisztikai-demográfiai felmérések és népszámlálási adatok, valamint a kisebbségi magyar közösségekben folytatott identitásvizsgálatok (pl. Gereben 1998a; 1999: 90; Papp–Veres szerk. 2007) egyértelműen igazolják, hogy a magyar nemzetiség és a magyar anyanyelv bevallása/vállalása nagyfokú korrelációt mutat, e közösségek tagjainak etnikai tudatában pedig a magyar nyelvközösséghez tartozás központi helyet foglal el. Ennek következtében tehát a nyelvcseré rendszerint egyben nemzetiségváltást is jelent, és viszont.

A fenti tények ismeretében a kisebbségi magyar közösségek fennmaradása szempontjából rendkívül fontos a nyelvmegtartás, ez pedig csak akkor érhető el, ha a magyar nyelv nem szorul vissza a magánéletbe, hanem pozíciói megmaradnak és erősödnek a nyilvános nyelvhasználati színtereken is, és továbbra is fennmaradnak, sőt kibővülnek a nyelvmegtartást lehetővé tevő, azt erősítő oktatási programok. A magyardomináns oktatási programok presztízse nagymértékben függ attól, színvonalas képzést, piacképes tudást nyújtanak-e, biztosítják-e a diákok számára az esélyegyenlőséget ahhoz, hogy sikeresen érvényesüljenek a hazai, a magyarországi és esetleg a külföldi munkaerőpiacon. Ehhez azonban az is szükséges, hogy a magyar tannyelvű iskolák megfelelő színvonalon oktasák és sajátíttassák el a többségi nyelvet és legalább egy idegen nyelvet.

2. A fogalmi keret tisztázása, terminológiai kérdések

Tanulmányunk címében a *magyar nyelvpolitika és nyelvtervezés* kifejezés szerepel. Mivel mindhárom szó többjelentésű, szükségesnek tartjuk tisztázni, milyen értelemben használjuk őket, valamint mi a viszonyuk más, általunk használt terminusokhoz.

A nyelvpolitika és a nyelvtervezés a szakirodalomban általánosan használt fogalmak, ám a közöttük levő viszonyt különböző szerzők különbözőképpen értelmezik (l. Labrie 1999: 22). Ez azzal függ össze, hogy mindkettő háttérében a nyelvi pluralizmus áll: mind a nyelvpolitika, mind a nyelvtervezés legalább két nyelv vagy egyazon nyelv több nyelvváltozata

közötti viszonyt, kapcsolatot befolyásolja, szabályozza. Ebben a tanulmányban a nyelvpolitikát a nyelvi viszonyokba és a kommunikációs szokásokba történő, rendszerint valamilyen ideológiai háttérű politikai beavatkozásként (l. Bochmann 1999: 32), a nyelvtervezést pedig (részben) ennek a végrehajtásaként értelmezzük (l. Trudgill 1997: 63; Kontra 2004: 25). Mivel a nyelvpolitikát a politikai szereplők szintjére helyezzük, és többnyelvű környezetben vizsgáljuk, a tanulmányban az érintett államok döntéshozó szerveinek és a kisebbségi politikai szerveződéseknek a többségi nyelv és a kisebbségi nyelvek (ezen belül a magyar) viszonyával, funkciómegoszlásukkal, használatukkal kapcsolatos elképzeléseit, döntéseit tárgyaljuk. A nyelvtervezést e munkánkban korpusztervezés⁷⁶ értelemben fogjuk használni; ez az ún. „belső” nyelvpolitika, amely a nyelvi-nyelvtani normákat, kódhasználatot szabályozza. Írásunkban e tekintetben a magyar nyelv központi (magyarországi) és kisebbségi változatai közötti kapcsolattal foglalkozunk.

A harmadik szó, amelynek jelentését tisztáznunk kell: a *magyar* melléknév, amely utalhat a magyar nemzetre és a magyar államra (Magyarországra). A magyar nyelvpolitika, magyar nyelvtervezés kifejezéseket tehát értelmezhetjük magyar nemzeti, ill. magyarországi nyelvpolitikaként/nyelvtervezésként. A kisebbségi magyarok a magyarországiakkal egy nyelvközösséget és kulturális értelemben egy nemzetet alkotnak, viszont különböző államok állampolgárai, ennél fogva eltérő nyelvpolitikai helyzetben vannak. Ezért teljesen egységes magyar nemzeti nyelvpolitikáról és nyelvtervezésről aligha beszélhetünk, érdemes volna ugyanakkor a különböző országok magyar közösségeiben (ideértve a magyarországit is) a nyelvpolitikát és a nyelvtervezést összehangolni. Tanulmányunk címében a magyar melléknév ebben az átfogó értelemben szerepel.

Külön foglalkozunk az oktatáspolitikával, pontosabban annak nyelvi részével, ugyanis a nyelvpolitika és a nyelvtervezés szintjén hozott döntések befolyásolják az oktatást: az oktatott nyelveket, ezeken belül a

⁷⁶ A nyelvtervezésen belül hagyományosan megkülönböztetünk státusz- és korpusztervezést. Előbbi azokat a nyelvtervezési döntéseket jelöli, amelyek meghatározzák, hogy egy adott közösségben vagy országban különböző célokra milyen nyelveket vagy nyelvváltozatokat választanak ki; a korpusztervezés ezzel szemben egy adott nyelvváltozat nyelvi tulajdonságainak a kiválasztását, meghatározását jelenti. Kimenete tipikusan valamilyen kodifikációs célú kiadvány: szótár, helyesírási szabályzat stb. L. Trudgill 1997: 40., 70.; Tolcsvai szerk. 1998; Tolcsvai 2005.

nyelvváltozatokat, azok viszonyát, a tanterveket és az oktatási módszereket. Az pedig, hogy egy nyelv megjelenik-e vagy sem az oktatásban, ill. miként (tantárgyként vagy tannyelvként), jelentős hatással van a nyelv presztízsére, jövőjére.

3. A kisebbségi közösségek nyelvpolitikai és nyelvi jogi helyzete

3.1. Általános kérdések

A trianoni békedöntés után több országba került magyar közösségek nemzetiségi és nyelvi jogait elsősorban az adott állam többségi nemzetének politikája, a kisebbségekhez való viszonya határozta meg. A második világháborút követően (az ausztriai közösséget kivéve) a szovjet érdekszféra államaiba került magyar kisebbségeknek a kötelező internacionalista propaganda köntösébe bújtatott asszimilációs politikával kellett szembenézniük. Ez a politika időnként szélsőséges formában nyilvánult meg (l. pl. a 18–55 éves kárpátaljai magyar férfiak 1944 novemberi deportálását, vagy a csehszlovákiai magyarság 1945 és 1948 közötti teljes jogfosztottságát).

Az évek során a szocialista tábor országaiban élő magyar közösségek mindegyikében sikerült átmenteni/kialakítani valamilyen mértékű magyar intézményrendszert: iskolákat, könyvtárakat, színházakat, közművelődési intézményeket stb. A magyar nyelv tehát, ha korlátozott mértékben is, de jelen volt a nyilvános szférában, elsősorban az oktatásban és a kulturális életben a Magyarországgal szomszédos országokban. Ennek ellenére minden régióban jelentős asszimilációs veszteségek érték a magyar kisebbségeket.

A 20. század végén a térség politikai és gazdasági átrendeződése merőben új helyzetet teremtett a Kárpát-medencében. A szovjet befolyás megszűnése, a demokratikus átalakulás a nemzetiségi és nyelvi jogok területén is változásokat hozott. Ám a megváltozott helyzet azt is magával hozta, hogy a frissen függetlenné vált államokban a többségi nemzetek és a kisebbségi magyar közösségek közösségépítő törekvései keresztezték egymást. A fokozatosan saját államiságot nyert szlovákok, ukránok, szerbek, horvátok és szlovének, valamint a kötelező internacionalizmus béklyóját levető románok nemzetállam-építésbe kezdtek, s ebben kiemelt, szimbolikus szerepet kapott az ún. államnyelv, amely valójában a többségi nemzet nyelve. Ugyanakkor azonban a demokratikus átalakításban rejlő lehetőségeket kihasználó magyar kisebbségek minden régióban megszervezték

saját érdekvédelmüket, igyekeztek nemzetiségi és nyelvi jogukat kibővíteni, intézményhálózatukat megerősíteni.

A magyar kisebbségek és a többségi társadalmak szándékai és törekvései közötti nyelvi alapú konfliktusok tehát nagyrészt abból fakadnak, hogy a Magyarországgal szomszédos államok többségében a nyelvi nacionalizmus ideológiája az uralkodó, amely a többségi nyelv nemzeti-reprezentatív funkcióját a kommunikatív funkció elé helyezi. Többek között ez azt jelenti, hogy az államnyelvet mindenkinek saját jól felfogott érdekében meg kell tanulnia, mert ez a társadalmi előmenetel nélkülözhetetlen eszköze, legfőbb záloga. Eközben a nemzetállamot építő politikai hatalom olyan helyzetet teremt az országban, melyben az államnyelv valóban a társadalmi hierarchiában való előrejutás alapvető feltételévé válik, s a központilag hangoztatott ideológia az államnyelv egységesítő, szimbolikus és gyakorlati értékeiről a mindennapokban is igazolást nyer. Azaz a hozzáadó (additív) kétnyelvűség helyett a többségi társadalmak a felcserélő (szubtraktív) kétnyelvűséget s ezáltal az integráció helyett az asszimilációt kínálják a kisebbségeknek (az egyéni kétnyelvűség típusairól lásd Bartha 1999: 184–196; Göncz 2004; Göncz 2005a).

3.2. Közös és eltérő vonások, nemzetközi vonatkozások

A kisebbségi magyar közösségek jelenlegi helyzetét számos belső (az adott államon belüli) és külső (nemzetközi) tényező befolyásolja, ezért bizonyos hasonlóságok ellenére minden közösség helyzete e tekintetben más és más, ill. e közösségek bizonyos szempontok szerint csoportosíthatók. Témánkat tekintve ilyen szempontként merül fel:

a) A közösség nagysága: a „nagy” közösségek (a romániai, szlovákiai, ukrainai, szerbiai) esetében több lehetőség nyílik az anyanyelv használatára mind a nyilvános nyelvhasználati színtereken, mind pedig a magánéletben⁷⁷, mint a „kis” közösségekben (horvátországi, szlovéniai és ausztriai), a nagyobb közösségek nagyobb érdekérvényesítő képességgel rendelkeznek, mint a kis létszámúak.

⁷⁷ A kis közösségekben értelemszerűen nő az etnikailag vegyes házasságok aránya, ezért a kisebbséghez tartozó családtagnak még családi körben is nehéz anyanyelvét használnia, továbbá az ilyen közösségekben könnyebben megszakad a kisebbségi nyelvnek a családon belüli átöröklése. Ezt igazolják a magyarországi kisebbségek körében végzett különböző kutatások is, l. pl. Homišinová 2008: 168–177.

b) Tömbhelyzet és szórványhelyzet: a nagy közösségeken belül is léteznek szórványok, a kis közösségek azonban maguk is szórványnak minősülnek, hiszen a saját lakóhelyükön is nagyrészt kisebbségben vannak.

c) Európai uniós tagállamban, ezen belül a schengeni övezetben élő kisebbségi magyarok és a nem uniós állampolgár magyarok: az előbbi csoport számára jóval egyszerűbb a kapcsolattartás a többi nemzetrésszel, mint utóbbiaknak.

d) Az adott államnak Magyarországhoz viszonyított gazdasági helyzete: valamely nyelv presztízse összefügg a beszélő- és nyelvközösség gazdasági erejével; míg a szocializmus idején, de a múlt század kilencvenes éveiben Magyarország e tekintetben jobban állt, mint a legtöbb környező ország, mára ez az „előnye” nagyrészt megszűnt.

e) A magyarság száma és helyzete az adott államban élő többi kisebbséghez viszonyítva: a tapasztalatok azt mutatják, hogy egy-egy országban a kisebbségekkel szemben folytatott állami nyelvpolitikát a legnépesebb kisebbséggel szembeni (történeti) viszony határozza meg. Szlovákiában és Romániában ez a magyar kisebbség, a szlovák és a román nyelvpolitikát nagyban befolyásolja a területvesztéstől való félelem. Ezzel szemben például Ukrajnában a magyar kisebbség a jelentős létszámú és a gazdaságilag erős orosz kisebbséggel szembeni ukrán politika szenvedő alanya. A kisebbségi nyelvi jogok tekintetében „nagyvonalúbbak” azok az országok, ahol kisebb a kisebbségek aránya.

Az említett különbségek ellenére a kisebbségi magyar közösségek jelenlegi nyelvpolitikai és nyelvi jogi helyzetében számos hasonlóság is kimutatható, ez elsősorban az 1980-as évek végétől kezdődően a volt szocialista országokban lezajlott társadalmi változásokkal, ezen belül egyrészt a többségi politikai elitek nemzetállami törekvéseivel, másrészt pedig az alapvető emberi és a polgári jogok, így a szólásszabadság, a gyülekezési és az egyesülési jog érvényesülésével függ össze. E jogokat kihasználva új, különféle profilú magyar sajtóorgánumok létesültek, számos önálló magyar szervezet, szakmai szerveződés jött létre, amelyek tárgyalási nyelve a magyar lett, a magyarság és a kisebbségek érdekeinek védelmét célul tűző pártok alakultak. A magyar pártok létrejötte több szempontból is pozitív fejleménynek tekinthető. A nyelvhasználati és az oktatási jogok biztosítása, valamint az asszimiláció lassítása közötti nyilvánvaló összefüggés miatt e pártok agendájában a kisebbségi jogok – s ezen belül a nyelvi jogok – érvényesíthetősége jelentős helyet foglal el.

Az önálló párt(ok) révén a magyarság már nem csupán a politika objektuma, hanem a politikát alakító tényező is, azaz hathat a helyi, a regionális és az országos nyelvpolitikai döntésekre. A magyar pártok működése a nyelvhasználatra abban a tekintetben is pozitívan hatott, hogy jelentős mértékben fejlődött a magyar nyelvű közélet, új témák jelentek meg a közbeszéd szintjén, több politizáló embernek van lehetősége és alkalma arra, hogy nyilvános, formális helyzetekben magyarul beszéljen.

A vázolt folyamatokkal párhuzamosan hatott a nemzetközi környezet változása. A kisebbségi és nyelvi jogok érvényesülését korábban az is nehezítette, hogy a kilencvenes évek előtt a releváns nemzetközi szervezetek ezekkel a problémákkal igen felületesen foglalkoztak, s csak az utóbbi évtizedekben gyorsult fel a fejlődés e területen. A Kárpát-medencei magyar kisebbségek számára elsősorban az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (ill. ezen belül a nemzeti kisebbségi főbiztos) és az Európa Tanács játszott jelentős szerepet, ugyanis ezeknek minden érintett állam a tagja. Az EBESZ dokumentumai közül elsősorban az emberi dimenzióval foglalkozó koppenhágai konferencia dokumentumát kell megemlíteni,⁷⁸ mivel ennek IV. fejezete tartalmazza azokat a minimális kisebbségi nyelvi jogokat, amelyeket a tagállamoknak tiszteletben kell(ene) tartaniuk. Eszerint a kisebbségekhez tartozó személyeknek joguk van arra, hogy anyanyelvüket a magán- és a közéletben szabadon használják, továbbá joguk van az anyanyelvű információterjesztéshez, információhoz jutáshoz és információcseréhez, anyanyelvük oktatására vagy az anyanyelvükön való oktatásra, anyanyelvük használatára a hatóságokkal való kommunikációban. Az említett jogokat azért soroltuk fel, mert ezek jelennek meg (többé-kevésbé részletezve) a kisebbségvédelmi keretegyezményben és A kisebbségi vagy regionális nyelvek európai chartájában, illetve a Magyarország és a szomszédos államok között az 1990-es években megkötött ún. alapszerződésekben.

Az Európa Tanács fontos szerepet játszik az európai kisebbségvédelemben: a 90-es évekre jellemző tagfelvételi hullámban a tagság egyik feltétele a demokratikus jogrendszer és az európai „standardoknak”

⁷⁸ *Document of the Second Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE*, 1990. Magyarul: Majtényi–Vizi szerk. 2003: 195–198. A kisebbségi nyelvi jogok szempontjából természetesen nagy jelentőségűek a főbiztosi ajánlások: az oktatási kérdéseket érintő hágai ajánlások (1996) és a nemzeti kisebbségek nyelvi jogait rögzítő oslói ajánlások (1998).

megfelelő kisebbségvédelmi jogszabályok megléte volt. Emiatt húzódott el aztán például Szlovákia vagy Horvátország felvétele is. A témánk szempontjából legfontosabb két ET-dokumentum A regionális vagy kisebbségi nyelvek európai chartája (1992) és A nemzeti kisebbségek védelméről szóló keretegyezmény (1995), ugyanis ezeket a Magyarországgal szomszédos minden állam aláírta, az egyezmények a részes államok számára kötelezettségeket fogalmaznak meg, és van ellenőrzési mechanizmusuk, bár szankciók nélkül (a nemzetközi jogi környezetről és dokumentumokról bővebben Majtényi–Vizi 2003; de 2001; Szabó Mihály 2005a).

A Magyarországgal szomszédos államok közül Ausztria, Szlovénia, Szlovákia és Románia tagja az Európai Uniónak, és bár az unió a tagfelvételkor a tagjelöltek kisebbségpolitikáját is vizsgálta, nincs egységes kisebbségi és nyelvpolitikája. A kisebbségi kérdés viszont folyamatosan napirenden van, és a kilencvenes években elfogadott ajánlások már utalnak az említett ET-dokumentumokra, sőt az EU a tagállamokat a Chartához való csatlakozásra buzdítja. A magyar kisebbségek szempontjából természetesen annak is jelentősége van, hogy minden uniós tagállam nyelve – így a magyar is – az EU-ban hivatalos nyelv.

3.3. A többségi nemzetek (államok) kisebbségi nyelvpolitikája

A magyar kisebbséggel rendelkező Kárpát-medencei államok csatlakoztak (olykor nemzetközi nyomásra) a releváns nemzetközi kisebbségvédelmi dokumentumokhoz, ami azt jelenti, hogy vállalták a már említett minimális kisebbségi nyelvi-nyelvhasználati jogok biztosítását. Abban azonban már különbségek vannak, miképpen építették be ezeket jogrendjükbe, és milyen e jogok érvényesíthetősége. Látszólag példaértékű a szlovén kisebbségi nyelvpolitika, hiszen a muravidéki ún. vegyes lakosságú területeken a magyar is hivatalos nyelvnek számít, ám a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban „a magyar nyelv használata inkább szimbolikus, ténylegesen csak elvétve fordul elő” (Göncz László. 2006a: 71).

A jogok és alkalmazhatóságuk közötti „szakadék” más országok esetében még érzékelhetőbb, sőt a legtöbb országban már a jogszabályok szintjén is megnyilvánul a kisebbségi nyelvi jogok szűkítése, és amint említettük, nyelvpolitikájukat az asszimilációs ideológia határozza meg. Ma már eléggé ritka a nemzeti ideológia nyílt hangoztatása, gyakrabban találkozunk viszont a gazdasági és ösztársadalmi érdekeknek, akárcsak a

kisebbségi integráció szükségességének a hangoztatásával. Ilyen érvekkel szorgalmazzák például a kisebbségi iskolákban a többségi nyelven (államnyelven) oktatott tantárgyak számának növelését, vagy a közigazgatásban a többségi nyelv elsődleges alkalmazását. A belső jogszabályokat áttekintve (l. Kontra–Hattyár szerk. 2002, Glatz szerk. 2003, Nádor–Szarka szerk. 2003) úgy tűnik, hogy az érintett országok leginkább a kulturális életben, az alsó fokú oktatásban és részben a tömegtájékoztatásban hajlandók elismerni és támogatni a kisebbségi nyelvek használatát, azaz arra törekednek, hogy a kisebbség nyelve (esetünkben a magyar) csak a közösségen belüli kommunikáció nyelve maradjon, ne bővüljenek társadalmi funkciói. Az érintett országokra jellemző, hogy a kisebbségek tagjaitól rendszerint elvárják a többségi nyelv magas szintű ismeretét, azt azonban alig (vagy egyáltalán nem) támogatják, hogy a kisebbségekkel együtt élő többségi lakosság elsajátítsa és használja is a kisebbségi nyelvet.⁷⁹ Azaz a többségi társadalmak az aszimmetrikus két-nyelvűséget tartják természetesnek.

Ezzel a megközelítéssel függ össze a már említett szakadék jog és gyakorlat között: a hatóságok a kisebbségi nyelvi jogok érvényesítését a kisebbségi beszélők magánügyének tartják, és ehhez csak a minimális támogatást adják meg. Jó példája ennek a közigazgatás, ugyanis az ügyfelek, a lakosság csak akkor tud a hatóságokkal kisebbségi nyelven kommunikálni, ha az érintett hivatalok megteremtik ennek a feltételeit, így alsóbb szintű jogszabályban (pl. végrehajtási rendeletben) részletezik ennek módját, ha vannak az adott kisebbségi nyelvet megfelelő szinten bíró tisztviselők, hivatalnokok, ha az ügyfeleket kisebbségi nyelven is tájékoztatják, ha az űrlapok és nyomtatványok kisebbségi nyelven is hozzáférhetők stb. Erre azonban az államigazgatásban szinte alig akad példa, sőt ezzel ellentétes gyakorlat figyelhető meg: a vonatkozó törvények szövegezése nem egyértelmű, vagyis nem lehet tudni, hogyan alkalmazhatók a gyakorlatban, hiányoznak a végrehajtási rendeletek, nincs elég kisebbségi nyelven (esetünkben magyarul) beszélő hivatalnok, hiányoznak a kisebbségi

⁷⁹ Szlovéniában a Muravidéken ugyan pl. a magyart környezeti nyelvként tanulják a szlovénok is, a kétnyelvű oktatás szlovén modellje azonban nem hozta meg a várt eredményt: a szlovénok alig tanulnak meg magyarul, a magyar tanulók viszont fokozatosan áttérnek a szlovén használatára (Bernjak 2008).

nyelvű vagy kétnyelvű úrlapok. Ezek a hiányosságok lényegében minden, magyarok lakta országra érvényesek.⁸⁰

Az állam alapvetően sehol sem támogatja aktívan a kisebbségi nyelvek valós használatát, azt, hogy tényleges kommunikatív funkciója legyen a magyar nyelvű szövegeknek. Legalábbis erre utal az a tény, hogy a hatóságok nem törődnek a magyar nyelvű szövegek színvonalával, sem – mivel rendszerint ragaszkodnak ahhoz, hogy a magyar szöveg a többségi nyelven írt eredeti fordítása legyen – a megbízott fordító felkészültségével. Romániában például a törvényeket magyarul is publikálják, ám alacsony színvonaluk miatt e fordítások nem képesek betölteni jogi szöveg funkciójukat. Romániában, Ukrajnában és Szlovákiában is rendszeresen felmerül, hogy a tanulmányi versenyek kérdéseit, esetleg bizonyos központi vizsgák tételeit nem megfelelően fordítják, s ezért a magyar szöveget választó versenyző, vizsgázó hátrányba kerül.

Ezzel a kérdéssel függ össze a fordítóképzés megoldatlansága, valamint a megfelelő terjedelmű és minőségű kétnyelvű szótárak hiánya is. A Magyarországgal szomszédos államok közül Ausztriában két egyetemen (Bécsben és Grazban) folyik régebb óta magyar szakpárosítással fordító- és tolmácsképzés (Törzsök 2008: 125), a többi országban csak a rendszerváltozás után indultak ilyen kezdeményezések, részben a magyar kisebbség szorgalmazására. Szlovákiában a besztercebányai Bél Mátyás Egyetemen angol–magyar, francia–magyar és német–magyar szakpárosításban szerveznek fordítóképzést, a 2007/2008-as tanévtől a nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Karán indítottak BA-szinten magyar–szlovák fordítóképzést. Szlovéniában a Maribori Egyetem Bölcsészettudományi Karán a 2008/2009-es tanévben indult ún. nyelvközi tanulmányok–magyar nyelv alapképzés, erre épül majd az MA-szintű szlovén–magyar fordító- és tolmácsképzés. Romániában a Sapientia Tudományegyetem marosvásárhelyi Műszaki és Humántudományok Karán hirdettek meg a 2009/2010-es tanévre hároméves angol–magyar, német–magyar és román–magyar fordító- és tolmácsképzést.

⁸⁰ A Romániai Magyar Jogtudományi Közlönynek a kisebbségi nyelvi jogokkal foglalkozó 2006. évi 2. számában a jogszabályok nem egyértelmű szövegezésére mutatott rá tanulmányában pl. Csernicskó István (Ukrajna) és Szabó Mihály Gizella (Szlovákia), a magyarul beszélő tisztviselők hiányára Csernicskó István, Szabó Mihály Gizella és Veress Emőd (Románia).

Lényegében mindenhol megoldatlan a hatósági (hivatalos) fordítók képzése és továbbképzése, holott bizonyos szövegek esetében kötelezően őket kell felkérni. Szlovákiában magyar érettségivel és egy jogi tanfolyam elvégzésével, valamint az előírt vizsga letételével bárkiből hivatalos fordító lehet. Az általuk magyarra és/vagy szlovákra fordított szövegek elemzése azt mutatja, hogy jelentős részük nem ismeri sem a jogi szakkifejezéseket, sem a jogi szaknyelvet (annak sajátosságait a két nyelvben), de még azt sem tudják, milyen forrásokra támaszkodhatnak, pontosabban forrásként leginkább általános szótárakat használnak (a szlovákiai szakfordítások színvonaláról l. pl. Szabó Mihály 2003, a fordítók felkészültségéről Sándor A. 2008).

A kétnyelvű szótárak kapcsán megállapítható, hogy Románia kivételével a többi országban⁸¹ 1989 előtt főképp kis- és középszótárakat, illetve iskolai szakszótárakat adtak ki. Romániában viszont elsősorban a Kriterion a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveiben román–magyar és/vagy magyar–román műszaki, erdészeti, jogi szótárakat is megjelentetett. A rendszerváltozás után általában tovább folytatódott az a trend, hogy a korábbi középszótárakat kiegészítve új kiadásban folyamatosan megjelentették, így minden többségi nyelvvel létezik iskolai használatra alkalmas középszótár. Egyúttal az is megfigyelhető, hogy elsősorban a magyar kisebbségi intézményekhez és felsőoktatási intézményekhez kapcsolódva több általános és szakszótár is elkészült, a legtöbb természetesen Romániában (pl. matematikai, gazdasági, orvosi stb.), sőt ott háromnyelvű (angollal vagy franciával bővített) szótárakra is van példa. A magyar nyelvnek a hivatalos kapcsolatokban és a közigazgatásban való használatát nagyban elősegítik a jogi-közigazgatási szótárak (l. pl. Fazakas szerk. 2002; Benő és mtsai. 2004; Orosz 2005). Több régióban további szótártervek vannak a megvalósítás stádiumában. Legvégül meg kell említeni, hogy az utóbbi években az interneten megjelentek az on-line kétnyelvű szótárak (általános és szakszótárak) és adatbázisok is. A kétnyelvű szótárak színvonala változó, ez nemcsak attól függ, mennyire voltak lexikográfai-lexikológiai-képzettek a szerzők (szerkesztők), hanem attól is, mennyire voltak/vannak szinkronban a magyar szaknyelv fejlődésével (erre a problémára mutat rá pl. Misad 2007).

⁸¹ Magyarországon az Akadémiai Kiadó kiadásában megjelentetett szótárakat nem említjük.

3.4. Magyar kisebbségi nyelvpolitikák

A rendszerváltozást követően szinte minden országban, régióban létrejöttek magyar pártok és politikai mozgalmak, ezek programjában az adott ország által ratifikált nemzetközi egyezményekben szereplő kisebbségi nyelvi, oktatási és kulturális jogok érvényesíthetőségének, kibővítésének követelése mellett a különböző típusú autonómiák kialakítása iránti igény is megfogalmazódik. Az autonómia problémáját azért említjük, mert a különböző típusú autonómiákhoz kapcsolódó intézményrendszer fontos mind a kisebbségi nyelv használati színtereinek bővítése, mind pedig a kisebbségi nyelvtervezés, nyelvfejlesztés szempontjából.⁸² Az érintett hét állam közül jelenleg csak a három volt Jugoszláv tagköztársaságban rendelkeznek a kisebbségi magyar közösségek törvényileg garantált kulturális autonómiával: Szlovéniában, Horvátországban és Szerbiában. Szlovákiában, Romániában és Ukrajnában viszont a hatalom mindenféle autonómia-elképzelést elutasít. Azokban az országokban, ahol végbement a közigazgatás decentralizálása (pl. Szlovákiában), a jelentős magyar lakossággal rendelkező településeken – ha a magyar lakosság aktív részvételének következtében a helyi képviselő-testületekben erős a magyarság képviselése – nyilván nagyobb lehetőség van a helyi magyarság sajátos igényeinek a képviselésére vagy megvalósítására, akár csak a magyar nyelv használatára ezekben a hivatalokban. Ezek az önkormányzatok és képviselő-testületek azonban ugyanolyan jogosítványokkal rendelkeznek, és ugyanolyan feladatokat látnak el, mint bármely más település önkormányzata. Nyelvi szempontból viszont mindenképpen pozitív hatást gyakorolnak a környezetre, még ha tapasztalataink szerint a magyar nyelv használata főleg a szóbeliségre korlátozódik is.

Az állam által a magyar közösségeknek biztosítandó jogok, ezen belül nyelvi jogok tekintetében a többség (és reprezentánsa, az állam), valamint a magyar kisebbség (a magyar kisebbségi pártok) között nyelvi konfliktus áll fenn,⁸³ amelynek intenzitása a politikai helyzet függvényében

⁸² Terjedelmi okokból nem térünk ki az egyes kisebbségi pártok és egyéb érdekvédelmi szervezetek programjaira, ugyanis véleményünk szerint ezeket a témával foglalkozó kutatók folyamatosan elemzik; l. pl. Bárdi 2000; Gerencsér–Juhász 2001; Bléniesii–Mandel szerk. 2004; Szarka 2004.

⁸³ Ez természetesen elsősorban a nagy (romániai, szlovákiai, ukrainai és szerbiai) magyar közösségekre érvényes. Nem lehet azonban azt mondani, hogy a többi országban ideális volna a helyzet, a magyar kisebbségi közösség kis száma és gyengébb érdekérvényesítő képessége miatt azonban a konfliktus kevésbé „látványos”.

változó. A szlovákiai és a romániai magyar pártok kormányzati szerepvállalása azt bizonyította, hogy bizonyos szinten (szintig) lehet enyhíteni a nyelvi konfliktust és lehet érvényesíteni a kisebbségi nyelvpolitikai érdekeket: így Szlovákiában a Magyar Koalíció Pártjának, Romániában pedig a Romániai Magyar Demokrata Szövetségnek nagy szerepe volt a kisebbségi nyelvhasználatot lehetővé törvények megalkotásában, a nemzetközi egyezményekhez való csatlakozásban. A következetes és egyértelmű szabályozást azonban nem sikerült elérniük, ezért a fent részletezett okok miatt bizonyos nyelvi jogok érvényesíthetősége a pártok közötti háttéralkuktól függ, ill. attól, hogy az érintett magyar párt kormányzati pozícióban (esetleg megyei szinten vezető pozícióban) van-e. Egyúttal úgy tűnik, hogy a kisebbségi pártok és mozgalmak nyelvpolitikai elképzelései elsősorban a jogszabályi garanciák elérésére korlátozódnak, ugyanis szinte minimális figyelmet fordítanak arra, hogy a már meglevő jogok érvényesítésében támogassák a kisebbségi lakosságot, ezért ez leginkább a civil szervezetekre hárul.

3.5. A magyarországi nyelvpolitika

Magyarországi nyelvpolitikán jelen esetben azt értjük, milyen nyelvpolitikai elképzelések fogalmazódnak meg és milyen gyakorlat érvényesül Magyarország részéről a szomszédos államokban élő magyar közösségek irányában. A rendszerváltozás utáni első években Magyarország arra törekedett, hogy a szomszédos államok a már említett EBESZ- és ET-dokumentumokban rögzített kisebbségi jogokat elismerjék, ezért az ún. alapszerződésekben vagy külön egyezményben megfogalmazásra is került, hogy a felek elismerik a kisebbségeknek a dokumentumok szerinti kisebbségi jogait. A későbbiekben pedig a vegyes bizottságok révén a szerződésekben foglaltak végrehajtásának ellenőrzésére, konkrét ajánlások megfogalmazására helyeződött a hangsúly.

A 2006 óta hatalmon levő magyar kormány nemzetpolitikai céljait így fogalmazta meg: „Magyarország arra törekszik, hogy az egyéni emberi jogok mellett teret nyerjen a közösségi jogok elfogadottsága, biztosítva a kisebbségi létből fakadó hátrányok kiegyenlítését, a kisebbségek kultúrájának, nyelvének, identitásának fennmaradását. Támogatja a kisebbségi oktatási, kulturális és egyházi intézményrendszert, kiemelkedő figyelmet fordít a térség kulturális sokszínűségének fenntartására, többnyelvűségének megőrzésére, a kisebbségek autonómiájának támogatására. Az identitásmegőrző normatív támogatások mellett a versenyképességet és ezzel a

szülőföldön boldogulást szolgáló, uniós forrásokat is felhasználó fejlesztésekre összpontosít.”⁸⁴ A Gémesi Ferenc külkapcsolatokért és nemzetpolitikáért felelős szakállamtitkár jegyezte és a magyar kormány a külhoni magyarokkal kapcsolatos politikájáról készített tájékoztató szerint a kormány nemzetközi fórumokon is fellép a határon túli magyarság jogait „csorbítani igyekvő” törekvésekkel szemben.⁸⁵

Magyarország tehát a határon túli magyar közösségek viszonylatában aktív nyelvpolitikát folytat: a kétoldalú kapcsolatokban és a nemzetközi fórumokon támogatja a kisebbségi nyelvi jogok érvényesülését, konkrét segítség pedig a támogatáspolitikán keresztül valósul meg. Amint az idézetből kitűnik, a normatív, anyagi támogatás a kisebbségi oktatási, kulturális és egyházi intézményrendszerbe, vagyis alapjában véve azokra a nyelvhasználati színterekre irányul, amelyeken a környező államok is lényegében akceptálják a kisebbségi nyelvhasználatot. Ezek a támogatások azonban esetleg csak közvetetten segítik a magyar nyelvnek például a közigazgatásban vagy a gazdasági életben való alkalmazását, holott ez emelné a magyar nyelv gyakorlati értékét. Bár nem a kormányzati nyelvpolitikával függ össze, érdemes megemlíteni, hogy a magyar cégek szomszédos országokban való megjelenésének sincsenek látható nyelvi jelei.

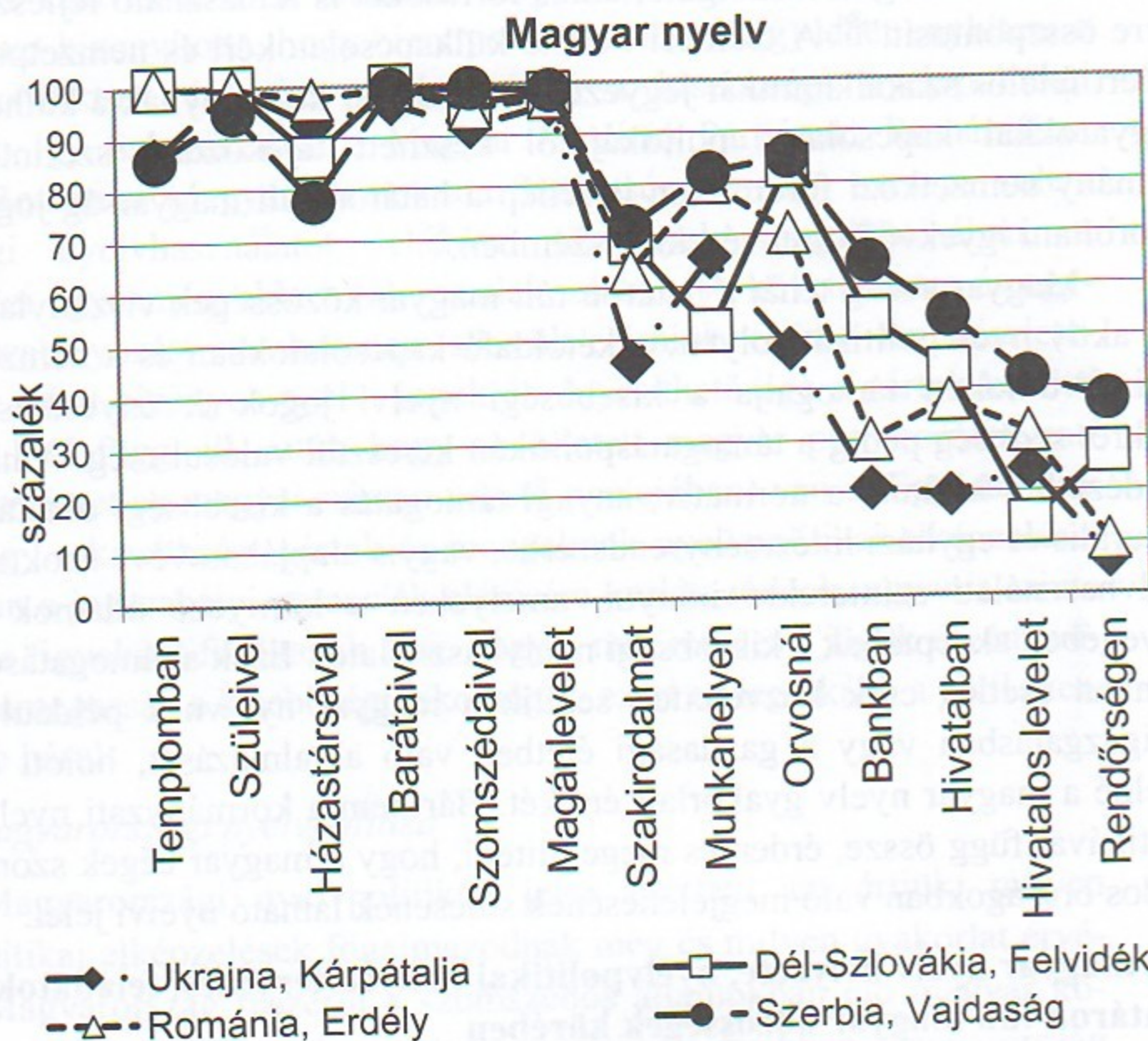
4. A magyar nyelv helyzete, nyelvpolitikai és nyelvtervezési feladatok a határon túli magyar közösségek körében

4.1. A magyar nyelv státusának és a nyelvválasztásnak az összefüggései

A fentebb tárgyalt nyelvpolitikai tényezők szükségszerűen hatással vannak a határon túli magyarok nyelvhasználatára, nyelvválasztására. Az anyanyelv használatára vonatkozó korlátozott jogok egyenes következménye, hogy a kisebbségi magyarok számos helyzetben nem az anyanyelvüket, hanem az államnyelvet használják. Egy 1996-os, azonos szempontok szerint végzett vizsgálat során négy országban (Románia, Szlovákia, Szerbia és Ukrajna) több száz magyar válaszolt arra a kérdésre, milyen nyelvet vagy nyelveket használ egy-egy szituációban. Az 1. ábrán azt tüntettük fel, hogy a válaszadók hány százaléka használja a magyar nyelvet a megadott helyzetekben. A templomban és a családban szinte mindenki magyarul beszél mindegyik régióban, de a lakásból kilépve egyre kevesebben használják a magyart.

⁸⁴ www.kulugyminiszterium.hu/kum/hu/bal/Kulpolitikank/Magyarország+a+világban/

⁸⁵ www.nemzetpolitika.gov.hu/index.php?main_category=5&action=view_item&item=949

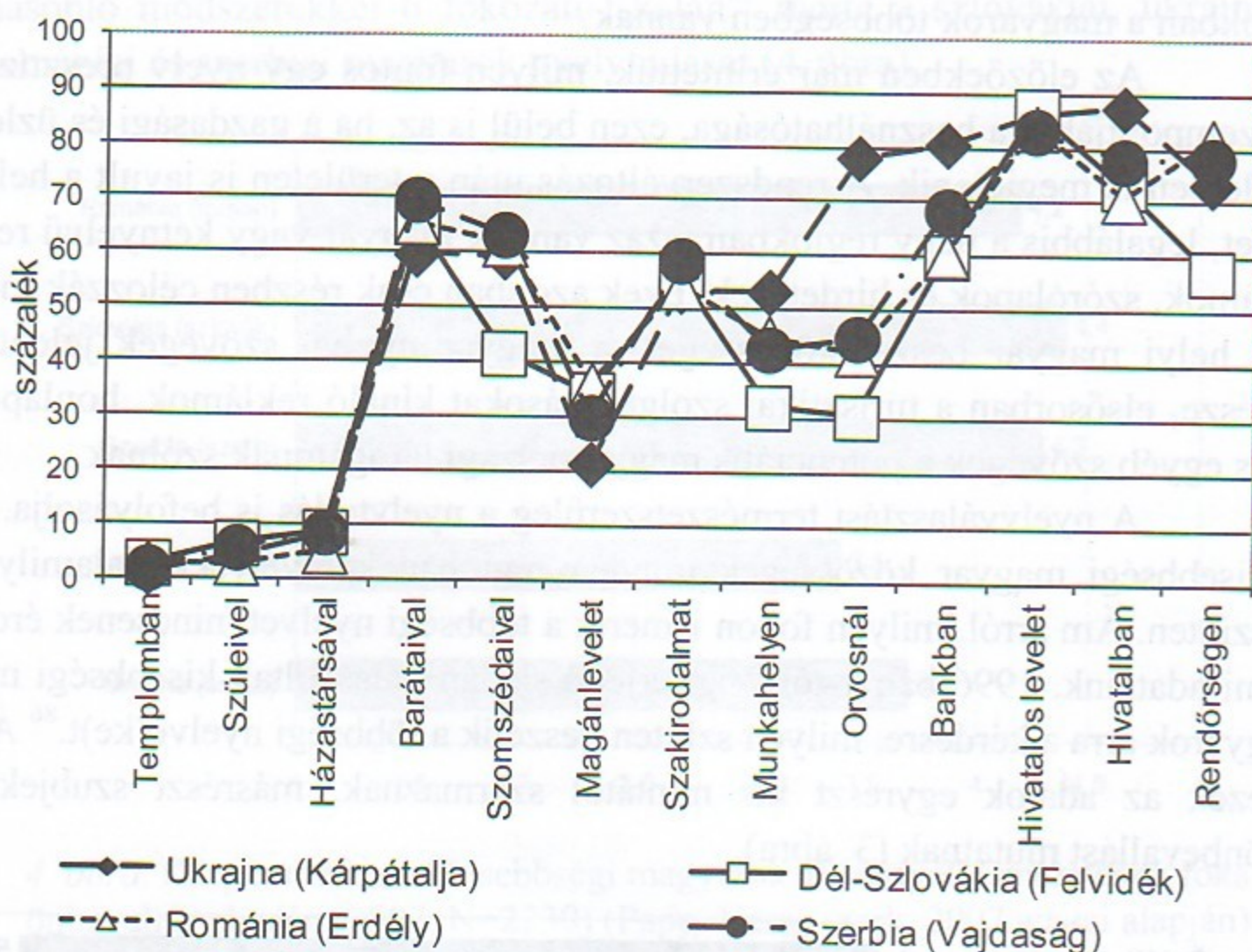

1. ábra. A magyar nyelvet (is) használók aránya négy ország magyar lakossága körében (Forrás: Beregszászi–Csernicskó 2004a: 62)

A 2. ábrán a többségi nyelv(ek) használatát mutatjuk be. A családban alacsony, a nyilvános helyzetekben ellenben mind a négy országban magas az államnyelv használati aránya.

Ha összevetjük az ábrákat, észrevehetjük, hogy valamennyi régióban azonos szintereken csökken a magyar nyelv használati aránya, és ezzel párhuzamosan emelkedik a többségi nyelv. Minél távolabb kerülünk a privát szférától és közeledünk a formális nyelvhasználati szinterek felé, úgy emelkedik az államnyelv használatát jelző görbe és esik a magyar nyelvet jelölő. Az ábrákról az is leolvasható, hogyan befolyásolják az előző fejezetben tárgyalt jogszabályok és törvényi lehetőségek a kisebbségi nyelvhasználatot: a nyilvános szintereken a legjobb értékek a Vajdaságban mutathatók ki, ez annak a következménye, hogy ott már a titói időkben is támogatta az állam a két- és többnyelvűséget.

Többségi nyelv(ek)

2. ábra. A többségi nyelvet (is) használók aránya négy ország magyar lakossága körében (Forrás: Beregszászi–Csernicskó 2004a: 62)

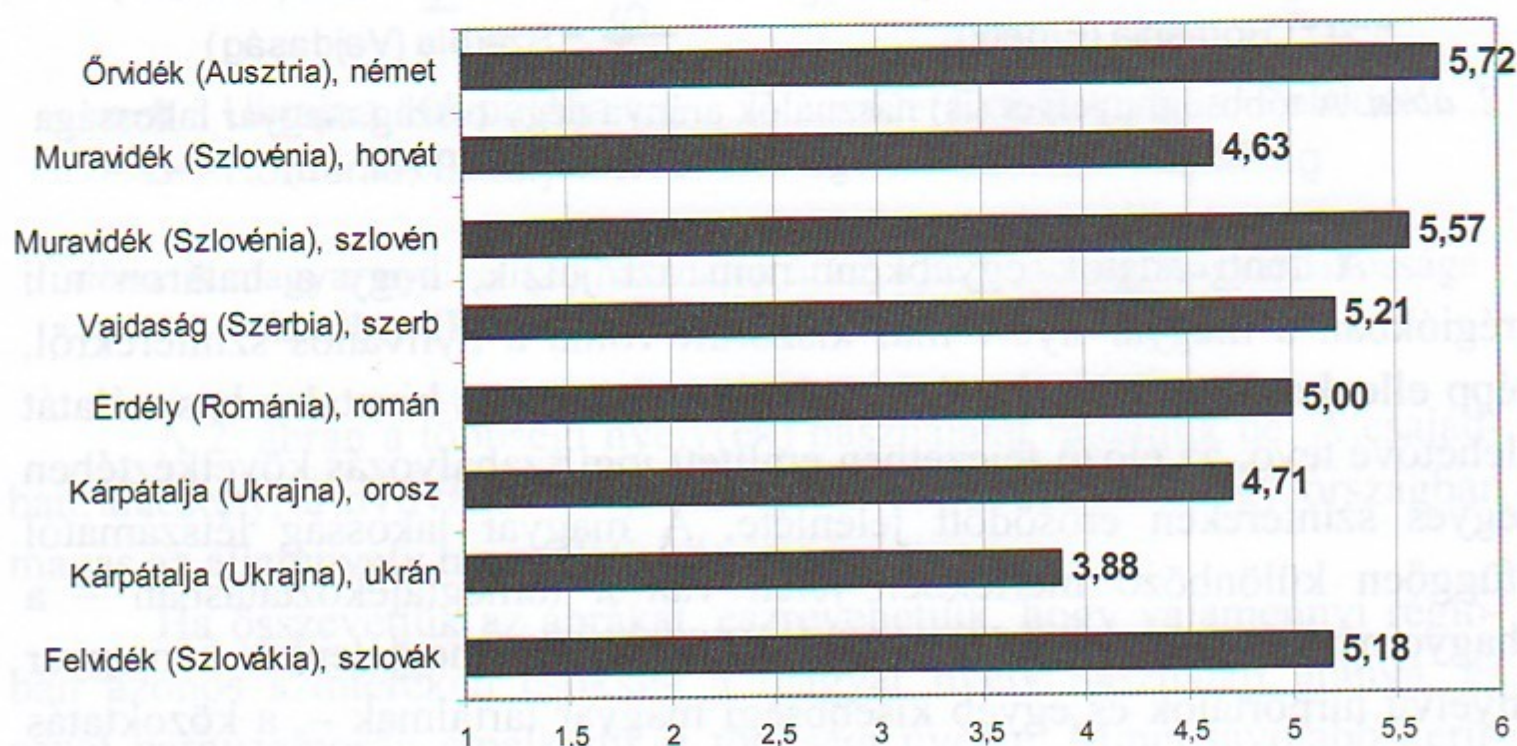
A fenti adatok egyébként nem azt jelzik, hogy a határon túli régiókban a magyar nyelv már kiszorult volna a nyilvános színterekről, épp ellenkezőleg: a kisebbségi nyelvek nyilvános és hivatalos használatát lehetővé tevő, az előző fejezetben említett jogi szabályozás következtében egyes színtereken erősödött jelenléte. A magyar lakosság létszámától függően különböző mértékben jelen van a tömegtájékoztatásban – a hagyományos írott sajtó, televízió, rádió mellett megjelentek a magyar nyelvű hírportálok és egyéb kisebbségi magyar tartalmak –, a közoktatás mellett már a felsőoktatásban is – új, magyarul is oktató felsőoktatási intézmények létesültek Erdélyben, Szlovákiában, Kárpátalján, a Vajdaságban –, valamint a közigazgatásban, utóbbi szintéren elsősorban beszélt, kevésbé írott formában.

A magyar nyelvű hivatali nyelvhasználat szempontjából nagy jelentősége volt és van bizonyos államigazgatási jogköröknek a helyi önkormányzatokra történt delegálásának. Egyúttal a tapasztalatok azt mutatják, hogy a magyar nyelv tényleges hivatali használatára ott van

lehetőség, ahol a helyi képviselő-testületben és a polgármesteri hivatalokban a magyarok többségben vannak.

Az előzőekben már érintettük, milyen fontos egy nyelv presztízse szempontjából a használhatósága, ezen belül is az, ha a gazdasági és üzleti életben is megjelenik. A rendszerváltozás után e területen is javult a helyzet, legalábbis a nagy régiókban, azaz vannak magyar vagy kétnyelvű reklámok, szórólapok és hirdetések. Ezek azonban csak részben célozzák meg a helyi magyar beszélőközösséget, a magyar nyelvű szövegek jelentős része, elsősorban a turisztikai szolgáltatásokat kínáló reklámok, honlapok és egyéb szövegek a potenciális magyarországi látogatónak szólnak.

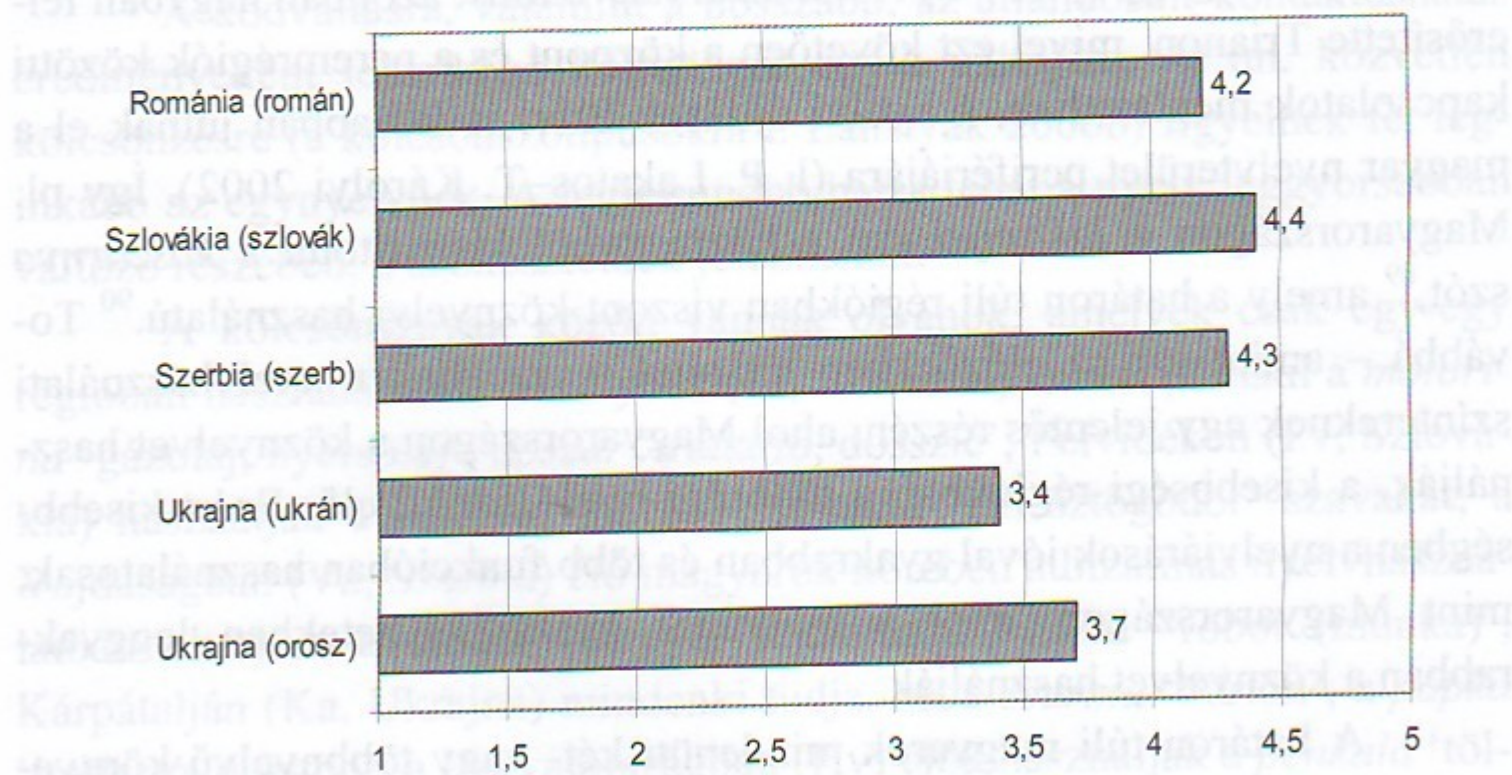
A nyelvválasztást természetesen a nyelvtudás is befolyásolja. A kisebbségi magyar közösségek minden régióban kétnyelvűek valamilyen szinten. Ám arról, milyen fokon ismerik a többségi nyelvet, nincsenek érdemi adataink. 1996-ban 1-től 7-ig terjedő skálán válaszoltak kisebbségi magyarok arra a kérdésre, milyen szinten beszélik a többségi nyelve(ke)t.⁸⁶ Ám ezek az adatok egyrészt kis mintától származnak, másrészt szubjektív önbevallást mutatnak (3. ábra).

3. ábra. Kárpát-medencei kisebbségi magyarok államnyelvismeretének foka önbevallás alapján (1996; N=832) (Forrás: A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén c. kutatási program adatai alapján)

⁸⁶ 7: anyanyelvi szinten; 6: nagyon jól; 5: jól; 4: nem nagyon jól; 3: alig néhány szót; 2: nem beszélem, csak értem; 1: egyáltalán nem.

A Kárpát Panel 2007 kutatás (Papp–Veres szerk. 2007) a fentihez hasonló módszerekkel 6 fokozatú skálán⁸⁷ mérte a szlovákiai, ukrainai, romániai és szerbiai magyarok nyelvtudását (4. ábra).

4. ábra. Kárpát-medencei kisebbségi magyarok államnyelvismeretének foka önbevallás alapján (2007; N=2230) (Papp–Veres szerk. 2007 adatai alapján)

4.2. A magyar nyelv határon túli változatainak jellegzetességei, a nyelvi szétfejlődés problémája és a „határtalanítás” programja

4.2.1. Miben különböznek a kisebbségi magyar nyelvváltozatok a magyarországiaktól?

A Kárpát-medencei kisebbségi magyar közösségek – a második világháború időszakát kivéve – kilencven éve élnek kisebbségi helyzetben, a központi magyar nyelvterülettől határok által elválasztva úgy, hogy voltak olyan időszakok, amikor az élő magyarországi nyelvhasználattal szinte semmilyen kapcsolatuk sem volt,⁸⁸ a többségi nyelv azonban mindennapi életük részét képezte. Mindezek a tények természetesen kihatottak a magyar nyelvhasználatra is.

A magyarországi és kisebbségi magyar nyelvváltozatok közötti eltérések között tarthatjuk számon például azt, hogy a határon túl

⁸⁷ 1: nem is érti, nem is beszéli, 5: jól, 6: anyanyelve.

⁸⁸ Itt nemcsak a szocializmus idejére jellemző utazási nehézségekre gondolunk, hanem például arra, hogy a határtól távolabb nehezen vagy nem is voltak foghatók a magyarországi rádió-, majd később tévéadók.

nyelvjárásiasabb a nyelvhasználat. A kisebbségi magyar közösségek a magyar nyelvterület peremén élnek, s a központtól távol(abb) eső régiókban jellemzően tovább maradnak fenn az archaikus és nyelvjárási nyelvi formák. Ez mindig így volt, a nyelvi konzervativizmust azonban nagyban fel erősítette Trianon, mivel ezt követően a központ és a peremrégiók közötti kapcsolatok meglazultak, a nyelvi újítások ezért is lassabban jutnak el a magyar nyelvterület perifériájára (l. P. Lakatos–T. Károlyi 2002). Így pl. Magyarországon a *laktanya* szó a köznyelvből kiszorította a *kaszárnya* szót,⁸⁹ amely a határon túli régiókban viszont köznyelvi használatú.⁹⁰ Továbbá – amint ezt az előzőekben láthattuk – azoknak a nyelvhasználati színtereknek egy jelentős részén, ahol Magyarországon a köznyelvet használják, a kisebbségi régiókban a többségi nyelv fordul elő. Ezért kisebbségben a nyelvjárások jóval gyakrabban és több funkcióban használatosak, mint Magyarországon, ahol a nyilvános beszédhelyzetekben leggyakrabban a köznyelvet használják.

A határon túli magyarok mindenütt két- vagy többnyelvű környezetben élnek, ahol anyanyelvük mellett szükségszerűen jelen van a többségi közösség nyelve is. Ezek a kontaktusok is több száz évre mennek vissza, bár a 1918 előtt természetesen jelentőségük jóval kisebb volt, mint azután, hogy az érintett közösségek kisebbségi helyzetbe kerültek. A két-nyelvű környezet a nyelv(használat) valamennyi szintjén nyomot hagy. Az anyanyelv (a magyar) korlátozott használatának egyik legjellemzőbb következménye a nyelvi lapszus és a nyelvi hiány (bővebben Lanstyák 2000: 176–184; 2002b). Az első esetben a beszélőnek nem jut eszébe a kontextusba illő anyanyelvi elem, a másik esetről akkor beszélünk, amikor nem is ismeri. A nyelvi lapszus és hiány kiküszöbölésére – melyek a beszélő szempontjából problémaként jelentkeznek – az empirikus kutatások szerint a beszélők többfajta stratégiát alkalmazhatnak: a hiányzó szó helyett használhatják a fölérendelt fogalmat (a szó hiperonimáját), szinonimát, körülírást stb. A másik lehetőség az, hogy a többségi nyelvből átveszik azt az elemet, amelynek magyar nyelvi megfelelője nem jut az eszükbe vagy nem is ismerik. Ha átmeneti, az adott kontextusra korlátozódó az idegen

⁸⁹ A Magyar értelmező kéziszótár a *kaszárnya* szót elavulónak minősíti.

⁹⁰ L. a határon túli magyar kutatóállomás-hálózat (Termini) honlapján az ún. ht-online szótárban: <http://ht.nyttud.hu/htonline/htlista.php?action=search>

elem (vagy akár hosszabb szöveg) átvétele, akkor kódváltásról⁹¹ beszélünk; ezzel szemben a kölcsönzés olyan kontaktuselem, amely beépült a kisebbségi beszélők nyelvhasználatába, azaz állandósult.

A kódváltásra, valamint a hosszabb, az állandósult kontaktushatás eredményeként jelentkező kölcsönzés egyik válfajára, az ún. közvetlen kölcsönzésre (a kölcsönszótípusokra l. Lanstyák 2006b) figyelnek fel leginkább az egynyelvűek. A legfeltűnőbb hatás tehát a nyelv leggyorsabban változó részében, a szókészletben jelentkezik.

A kölcsönszavak között vannak olyanok, amelyek csak egy-egy régióban használatosak. Erdélyben (Er, Románia) ismert például a *motorina* ‘gázolaj, nyersolaj’, *doszár* ‘irattartó, dosszié’; Felvidéken (Fv, Szlovákia) használják a *válenda* ‘heverő’, *zsumpa* ‘emésztőgödör’ szavakat; a Vajdaságban (Va, Szerbia) élő magyarok körében a bizalmas nyelvhasználatban elterjedt a *duduk* ‘bárgyú, tökkelütött’, *kuluk* ‘robot (munka)’; Kárpátalján (Ka, Ukrajna) mindenki tudja, mi a *csurma* ‘börtön’, a *pápka* ‘irattartó, dosszié’; a Horvátországban (Hv) élők használják a *penkala* ‘töltőtoll’, *vozácska* ‘jogsi’ lexémákat; Muravidéken (Mv, Szlovénia) *lucska* a (nyeles) jégkrém, *narasztek* a festett haj kinőtt töve; Órvidéken (Öv, Ausztria) *glüváj*-nak nevezik a forralt bort, *pikkelli*-nek a (gépkocsi) műszaki vizsgáját. Akadnak olyan kölcsönszavak is a határon túli magyar nyelvváltozatok szókészletében, melyek valamennyi vagy több kisebbségi magyar közösségben ismertek: ezek gyakran hangalakjukban is hasonlóak vagy azonosak. Így például minden régióban közvetlen kölcsönszóval is megnevezik az influenzát, s ezek a szavak hangalakjukban is erősen hasonlítanak egymásra: Er Va Hv Mv *gripa*, Ka *gripp*, Öv *grippe*, Fv *chripka*. A különféle üdítőitalok neve is hasonló a legtöbb régióban: Er *szukk* ‘üdítőital’, ‘szörp’, Ka *szok* ‘gyümölcsle’, Mv *szok* ‘gyümölcsle, üdítőital, szörp’, Hv *szók* és Va Hv *szokk* ‘gyümölcsle, üdítőital, szörp’. Előfordulnak több (öt, hat, hét) régióra kiterjedő teljes hangalaki és jelentésbeli azonosságok is a

⁹¹ A szlovákiai magyarok körében végzett vizsgálatok (Lanstyák–Szabó Mihály 1996) azt mutatják, hogy a kódváltás oka leginkább a szlovákul hallott vagy mondott szöveg idézése, szlovák nyelvű iratra, dokumentumra való hivatkozás. Ami a nyelvi hiánynak a kódváltással történő megoldását illeti, ez tipikusan a szaknyelvi regiszterben jelentkezik: a szlovákiai magyarok többsége szlovák nyelven végezte tanulmányait, tehát nem ismeri jól a magyar szakkifejezéseket, ezért használ helyette szlovák szót, szakkifejezést. A kódváltás típusairól l. Lanstyák 2005a; 2005b; Lanstyák 2006a; a román–magyar kódváltásra Benő 2008: 44–53; ukrán/orosz–magyar kódváltásra Beregszászi 2004, Márku 2008.

közvetlen kölcsönszavak között. Például Er Fv Va Hv Mv Őv *cirkula* 'körfűrész', Fv Va Ka Hv Mv *szesztra* '(kórházi) nővér, ápolónő' stb.

A szókészleten kívül a többségi nyelvek hatása gyengébben ugyan, de a grammatikai szerkezetek szintjén is megmutatkozik. Ez elsősorban azt jelenti, hogy a többségi nyelvek hatására bizonyos nyelvtani szerkezeteket a kisebbségi magyarok esetenként szignifikánsan gyakrabban használnak, mint a magyarországiak, ilyenek például az ún. feminizáló formák (a foglalkozásnevek női változatának preferálása) vagy bizonyos analitikus szerkezetek (a nyelvtani szerkezetekre bővebben l. Lanstyák–Szabó Mihály 1997; Göncz 2004: 85–195; Kontra 2006a).

A nyelvi hiányból eredő kódváltás, valamint a kölcsönelemek különböző típusainak, beleértve a kalkokat is)⁹² használata a beszélők természetes reakciója az előző fejezetben vázolt kisebbségi nyelvi helyzetre: a beszélők így módon oldják meg azt a kommunikációs és nyelvi problémát, hogy bizonyos fogalmakat, jelenségeket csak többségi nyelven tudnak megnevezni.⁹³ A kisebbségi magyarok nyelvhasználatában megfigyelhető kontaktushatásokat (elsősorban a direkt kölcsönszókat) a magyar nyelvvelés ennek ellenére nagyon sokáig rendkívül negatívan értékelte. Sokan úgy vélekedtek, hogy az ilyen szavak „fölslegesek”, „szennyezik” a nyelvet, „nyelvromlást” okoznak, s ezzel veszélyeztetik a magyar nyelv jövőjét. A nyelvtudományilag igazolható tény azonban az, hogy sem „szennyezett”, sem „romlott” nyelv nem létezik: ezek a minősítések nyelvtudományi szempontból értelmezhetetlenek. Egyetlen olyan nyelv sincs a világon, melyben ne volnának idegen eredetű szókészleti elemek. A magyar

⁹² A kalkok (tükörszavak, tükörkifejezések, tükörszólások) „olyan szókészleti egységek, amelyek az átadó nyelv szavainak hatására jöttek létre az átvevő nyelvben úgy, hogy azok többé-kevésbé követik a modellként szolgáló szavak alaki szerkezetét, vagy legalábbis jelentéstani szempontból hasonlóan motiváltak, mint átadó nyelvi modelljeik” (Lanstyák 2002a: 97). Ilyen például a szlovákiai magyarban a 'munkaköri leírás' jelentésű *munkatöltet* (a szl. *pracovná náplň* mintájára), a romániai magyarban a *vizsgát ad*, azaz 'vizsgál' (l. román *a da examen*), a kárpátaljai magyarban a *becsenget* 'telefonál' (l. orosz/ukrán *звонить/дзвонити*).

⁹³ A kétnyelvű környezetre jellemző különböző kommunikációs és nyelvi problémák kezelésére egy kisebbségi közösségben l. Lanstyák–Szabó Mihály 2009. A kontaktuselem használata a kétnyelvű közösségen belül nem okoz megértési problémát, hiszen a beszédpartner is ismeri ezeket, mivel a kisebbségi magyarok anyanyelvüknek egy ún. kontaktusváltozatát sajátítják el. A kutatások és a tapasztalatok is azt mutatják, hogy egyes kölcsönszók idegen eredetét a beszélők fel sem ismerik, magyar szónak tartják őket (l. pl. Lanstyák–Simon–Szabó Mihály 1998, Szilágyi N. 2008 adatait).

nyelvben egyébként is nagy számban találhatók más nyelvből származó elemek (a szláv eredetű *ablak*-tól a németből kölcsönzött *zsák*-ig), ám a magyar nyelv jövőjét ez nem fenyegeti. A kölcsönszavak önmagukban ugyanis soha nem lehetnek kiváltói a nyelvcserenek. Ha egy kétnyelvű közösségben beindul a nyelvcsere folyamata, annak mindig nyelven kívüli, társadalmi okai vannak. Például az, ha a beszélők szemében a nyelv elveszíti a presztízst, értékét, és nem akarják tovább használni, amint ezt az ausztriai magyarság nyelvvesztéséről írt klasszikus munkájában Susan Gal is bizonyította (Gal 1979, l. még Gal 1991).

A kisebbségi helyzet és a domináns helyzetben levő többségi nyelvek felől érkező állandó hatások következtében tehát a kisebbségi nyelvváltozatok bizonyos eltéréseket mutatnak egymáshoz és a magyarországi köznyelvhez viszonyítva. Ezért számosan megfogalmazták azt az aggályt: a különböző országokban beszélt magyar nyelvváltozatok olyannyira elkülönülnek egymástól, a magyar nyelv olyannyira szétfejlődik, hogy néhány évtized múlva ezek a nyelvváltozatok kölcsönösen érthetetlenek lesznek. Eddigi kutatásaink ezt az aggályt nem igazolják. A többségi nyelvi hatás mindenhol elsősorban is a szókészletet – ezen belül is meghatározott fogalomkörökhöz tartozó szavakat – érinti (l. Lanstyák 2008), a nyelvtani szerkezet esetében a többségi nyelvi hatás ott érvényesül, ahol ez összhangban van a magyar nyelv egynyelvű változataiban is megfigyelhető tendenciákkal (bővebben l. Lanstyák–Szabó Mihály 1997). A magyarral kontaktusban levő nyelvek az indoeurópai nyelvcsaládba tartoznak, ezért nagymértékben különböznek a magyartól, ami szintén gátolja a nyelvi kölcsönhatás nagyfokú érvényesülését (Lanstyák 2002a: 106). Szilágyi N. Sándor pedig a nyelvi változatosságban éppen a magyar nyelv életképességének bizonyítékát látja (2008: 106).

4.2.1. A magyar nyelvészek együttműködése és a nyelvi határtalanítás programja

Már az 1990-es évek elején világossá vált, hogy a kisebbségi magyarság hosszú távú fennmaradása szempontjából a nyelvmegtartásnak kiemelt jelentősége van, és a kisebbségben élő magyarok nyelvi, nyelvhasználati gondjait nem lehet a hagyományos nyelvművelés elméleti keretein belül és a hagyományos nyelvművelői módszerekkel – pl. nyelvművelő cikkekkel – kezelni, átfogóbb nyelvpolitikai, nyelvstratégiai programra volna szükség, ilyen azonban nincs (l. Kontra 1994/1998, 2009a).

A magyar (nyelv)tudomány e területen kialakult adósságának egyik oka – a belső, nyelvtudományi okok mellett⁹⁴ – politikai tényezőkben keresendő: a kommunizmust építő, kötelezően internacionalista blokkon belül nem volt ildomos az egy szekértáborba tartozó baráti szocialista állam belügyének tekintett s akként is kezelt, a kisebbségi problémákkal szorosan összefüggő nyelvi, nyelvhasználati és nyelvi emberi jogi kérdések felvetése, az alap kutatások szinte teljes hiányában pedig nem is lehetett érdemben, szakmai alapossággal foglalkozni a témával.⁹⁵

Talán elsőként a nyelvészek között kezdődött el az a fajta együttműködés, melynek eredményeképpen tudományos kutatásokból származó rendszerezett ismereteink vannak az egyes határon túli magyar közösségek nyelvpolitikai helyzetéről, a közösségek nyelvállapotáról, a nyelvcsere és nyelvmegtartás kontinuumában elfoglalt helyzetéről. Az 1988-ban indult Élőnyelvi Konferenciák sorozata arra teremtett lehetőséget, hogy a magyar nyelvészek országhatároktól függetlenül megismerhessék egymás kutatásait; a Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről c. kötet (Kontra szerk. 1991) a probléma felvetését is szolgálta. Az összehangolt tudományos együttműködés 1994-ben az MTA Nyelvtudományi Intézete Élőnyelvi Osztálya koordinálásával indult A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén című kutatási programmal, melynek keretében az európai nyelvi kontaktusokat bemutató kézikönyv (Goebel et al eds. 1996–1997) szempontrendszerére alapozva országonként elemzik a kutatók Trianon nyelvi következményeit társasnyelvészeti szempontból. A könyvsorozat kötetei folyamatosan jelennek meg (Csernicskó 1998, Göncz 1999, Lanstyák 2000), s több nemzetközi publikáció is született a kutatási programból.⁹⁶

Ma már egységes hálózatként, összehangoltan működő intézményi háttere van a határon túli magyar régiókban létrejött nyelvészeti kutatóállomásoknak a dunaszerdahelyi Gramma Nyelvi Iroda, a kolozsvári és sepsiszentgyörgyi Szabó T. Attila Nyelvi Intézet, a beregszászi Hodinka

⁹⁴ Itt elsősorban is arra gondolunk, hogy a múlt század nyelvtudományát a nyelvi rendszerre összpontosító, azt leíró nyelvészeti irányzatok határozták meg, amelyek nem vettek tudomást a nyelv társadalmi beágyazottságáról, a nyelvhasználati feltételekről és környezetről.

⁹⁵ A kutatások politikai korlátaira mutat rá az a tény is, hogy a Magyar Nyelvjárások Atlaszának például mindössze 68 határon túli kutatópontja lehetett (az anyagát 1949–1962 között gyűjtötték).

⁹⁶ L. pl. a Multilingua c. folyóirat 19–1/2 (2000) számát; Fenyvesi ed. 2005 stb.

Antal Nyelvi Intézet, a szabadkai Magyarorsággutató Tudományos Társaság és a szlovéniai, horvátországi és ausztriai magyar nyelvészeti kutatásokat integráló Imre Samu Nyelvi Intézet révén, melyek egyfajta ernyőszervezeteként működik a Termini Kutatóhálózat. A kutatóhálózat intézetei számos konferenciát szerveztek, több kötetet publikáltak saját kutatásaikból.⁹⁷

A Termini Kutatóhálózat közös programjainak egyike az ún. határtalanítás, amely lényegében az előző alfejezetben említett „különfejlődési” félelemre adott egyfajta válasznak is tekinthető. A határon túli magyar nyelvváltozatokban az államnyelv(ek) hatására használt szavak közül több nemcsak a szóbeli érintkezésben fordul elő, hanem az újságokban, folyóiratokban vagy a szépirodalomban is. Ez azt jelenti, hogy ezek a szavak nem csupán a lezser(ebb) nyelvi rétegeknek a részei, esetleg alkalmi használatúak, hanem egy részük a helyi régió magyar köznyelvéhez tartozik. A magyar nyelv szótárai azonban hosszú évtizedekig nem vettek tudomást ezekről a szavakról, így valójában nem a magyar nyelv, hanem csak a magyarországi magyar nyelv szótárai lehettek. A rendszerváltást követően a magyar nyelvészek között a magyar nyelv magyarországi és határon túli változatainak egymáshoz való viszonyáról kialakult élénk, indulatoktól sem mentes vitákban (l. Kontra–Saly szerk. 1998) ez a kérdés is felmerült (Lanstyák–Szabó Mihály 1994/1998).

Az első lépést a Magyar értelmező kéziszótár második, átdolgozott kiadása (Éks²) jelentette⁹⁸, ezzel vette kezdetét a „határtalanítás” néven emlegetett tevékenység, amelynek célja, hogy a magyar nyelvet vagy annak valamely részrendszerét bemutató kiadványok a határon túli magyar beszélőközösségek által beszélt nyelvváltozatokat is magában foglaló *egyetemes magyar nyelvvel foglalkozzanak* (Péntek 2004; a határtalanításról bővebben Kolláth 2005b, 2008; 2008; Lanstyák 2005c, 2006c, 2006d).

A program révén ma már több olyan szótár is van, mely bátran állíthatja magáról, hogy „a” magyar nyelv szótára. Az Értelmező szótár+ (Eöry főszerk. 2007), az Osiris Kiadó kiadványai közül az Idegen szavak

⁹⁷ Pl.: Benő 2004, Beregszászi–Csernicskó 2004a, Csernicskó szerk. 2003, Göncz 2004, Kolláth 2005a, Lanstyák–Szabó Mihály 2002, Péntek–Benő 2003 stb.

⁹⁸ Sajnálatos azonban, hogy – a csaknem egy évtizednyi átdolgozási munkálatok ellenére – a határon túli magyar lexikális jelenségek bemutatása igencsak töredékesre sikeredett: csak az erdélyi, szlovákiai és kárpátaljai területről sikerült adatokat szerezni, az egyes régiók szóanyaga között nagyságrendnyi eltérések vannak, a lexikális elemek feldolgozása, beépítése sem összehangoltan történt. Az értelmező kéziszótár ún. határon túli anyagához: Beregszászi–Csernicskó 2004b; Kiss 2004; Lanstyák 2002d; 2005c.

szótára (Tolcsvai 2007a) éppúgy tartalmaz határon túli magyar szavakat, szójelentéseket, mint például a 2004-ben megjelent Helyesírás (Laczkó–Mártonfi 2004) című kiadvány szótári része.

A határtalanítási program azt a célt szolgálja, hogy a magyar nyelvváltozatok között ne a különbségek váljanak hangsúlyossá, hanem a magyar nyelv változatosságban élő egysége, vagyis az, hogy ne néhány, hanem egyetlen közös standard magyar nyelvváltozat, köznyelv legyen, amely nem kirekeszt, hanem befogad.

4.3. Nyelvpolitikai és nyelvtervezési feladatok

A magyar nyelv hosszú távú fennmaradása Magyarországon kívül elsősorban politikai tényezők függvénye: „megfelelő státusának biztosítása, használati körének (törvény által garantált) radikális kibővítése [...] nélkül a visszaszorulás és leépülés folyamat nem állítható meg” (Lanstyák 1998/2002: 131). Nem a magyar nyelvet kell védeni a többségi nyelv hatásaitól, hanem a nyelvet beszélő közösség nyelvhasználati jogait kell bővíteni. Arra kell törekedni, hogy a közösség minél több helyzetben használni tudja anyanyelvét, hiszen a nyelvet használata tartja fenn.

A 3. fejezetben említettük, mind a kisebbségi magyar pártok, mind a magyarországi kormányzat (pártállástól függetlenül) arra törekednek, hogy az érintett államok legalább a nemzetközi szerződésekben vállalt szinten biztosítsák a nyelvi jogokat. Ezen túl azonban célként a hasonló nagyságú és hasonló helyzetben levő nyugat-európai őshonos kisebbségek (pl. a finnországi svédek vagy a dél-tiroli németek) által elért státusz fogalmazódik meg, vagyis az, hogy a magyar nyelv az adott államban legalább regionális szintű hivatalos nyelv legyen. Ez a törekvés azonban (jelenleg még) a többségi politikai elitek ellenállásába ütközik, amelyek alapvetően csak a minimális egyéni nyelvi jogok biztosítására hajlandóak. A „magasabb szintű” nyelvi státusz jogszabályi garantálása a többségi politikai elit támogatása nélkül lehetetlen, ezért meg kell keresni a hatékony érdekérvényesítés és együttműködés lehetőségeit.

A kisebbségi magyar nyelv státusának rendezése során ki kell használni Magyarország politikai támogatását, s azt, hogy az Európai Unió parlamentjébe nemcsak magyarországi, hanem határon túli magyar képviselők is bejutottak. Magyarország emellett saját hatáskörében, pl. a szomszédos államok magyar közösségei számára nyújtott támogatások révén, ill. a nemzetközi fórumokon, valamint a szomszédos államokkal történő

diplomáciai egyeztetések által is jelentős hatást gyakorolhat a magyar nyelv státusának erősítésére a környező országokban.⁹⁹

A tapasztalatok azt mutatják, hogy a nyelvi jogok törvényi szintű garantálása a kisebbségi nyelvek tényleges használatának csak előfeltétele. Az érintetteknek ismerniük is kell jogaikat, és meg kell teremteni számukra a „környezetet”, valamint a feltételeket. Az utóbbi időben e területen is megfigyelhető előrelépés, például Romániában a nyelvi jogokkal kapcsolatos ismeretek terjesztését célzó, a nyelvi jogok gyakorlati alkalmazását segítő honlap indult (l. *www.nyelvi jogok.ro*), és hasonló készül Szlovákiában is; a Termini Kutatóhálózatot tartozó szervezetek munkatársai is kifejtene ilyen irányú ismeretterjesztő tevékenységet, sőt a nyelvi jogok kérdése fokozatosan bekerül a tankönyvekbe is.¹⁰⁰

Ezzel szemben szinte alig van (ha van) példa arra, hogy a magyarok peres úton szereznének érvényt kisebbségi nyelvi jogaiknak. Ennek egyik fontos oka nyilván az, hogy nehezen bizonyítható a nyelvi jogok megsértése¹⁰¹, másrészt viszont szükség volna olyan útmutatókra, amelyek az adott ország jogrendjét figyelembe véve az ügyfél szempontjából írják le részletesen a követendő eljárásrendet, továbbá intézményes támogatást kellene nyújtani azoknak a kisebbségi állampolgároknak, akiket nyelvi alapú diszkrimináció ért.

A fentiekkel szoros összefüggésben a nyelvi jogok gyakorlati érvényesítésének nyelvi feltételei kapcsán is vannak feladataink (bővebben l. Lanstyák–Szabó Mihály 1999/2002). Az előzőekben már rámutattunk, hogy a kódváltás, de főleg a kölcsönszavak használata annak a

⁹⁹ Időnként Magyarország akaratlanul is rontja a magyar nyelv határon túli pozícióit és presztízsét; pl. azzal, hogy a legnagyobb magyar bank szomszédos országokban nyitott fiókjaiban sem szóban, sem írásban nem lehet használni a magyar nyelvet, miközben több szerb vagy ukrán tulajdonú bankban kétnyelvű feliratok, űrlapok és magyarul is beszélő ügyintézők fogadják az ügyfeleket; vagy azzal, hogy elveszi a magyar közszolgálati rádió hallgatásának lehetőségét a kisebbségben élők nagy részétől (l. Kontra 2009a).

¹⁰⁰ A Szlovákiai Liliom Aurum Kiadó 2002-ben *Általános és kisebbségi jogok* címmel kiegészítő tankönyvet adott ki az állampolgári ismeretek tantárgy oktatásához, s most készült el az új gimnáziumi magyarnyelv-tantervhez igazodó első osztályos tankönyv (szerzői a Gramma munkatársai: Misad Katalin, Simon Szabolcs és Szabó Mihály Gizella), amelyben már van a nyelvi jogokat, azok érvényesíthetőségét tárgyaló fejezet. Ennek fontosságára már Szépe György (2001: 67–68) is felhívta a figyelmet. Kárpátalján az új, 5–12. osztályos magyar nyelv tantervben is helyet kaptak a nyelvi jogi ismeretek.

¹⁰¹ A strasbourgi Emberi Jogok Európai Bíróságán tárgyalt esetek is ezt bizonyítják (l. pl. Ernszt 2006; Varennes de 2001).

következménye, hogy a beszélő nem ismeri bizonyos fogalmak magyar nevét.¹⁰² A nyelvi hiány tipikusan a szakszavak esetében jelentkezik: egyrészt a beszélők szakképzettséget rendszerint többségi nyelven szereztek, másrészt az államigazgatási szervekkel, intézményekkel való kapcsolattartásban, a hivatali ügyintézésben, az üzleti életben a magyar nyelv írásban évtizedeken át csak korlátozottan (vagy egyáltalán nem) volt használatos. Ezért bővíteni kell a magyar nyelvű szakképző programokat közép- és felsőfokon, illetve a felnőttképzésben, két- és többnyelvű terminológiai adatbázisokat kell kialakítani, majd ezek alapján szakszótárakat lehet összeállítani, ezek anyagát folyamatosan korszerűsíteni és karbantartani, és nem utolsósorban arra kell törekedni, hogy a kisebbségi magyarok minél több jó minőségű magyar szöveggel találkozzanak.

E szempontból kiemelt jelentősége van a lehető legszélesebb értelemben vett közigazgatás és közszolgáltatások „kétnyelvűsítésének”: el kell készíteni a vonatkozó jogszabályok, tájékoztatók és űrlapok egységes terminológiájú magyar fordítását, s ezeket az érintett hivatalok, hivatalnokok, valamint kisebbségi ügyfelek számára hozzáférhetővé kell tenni. Mivel ezeket a feladatokat a legtöbb érintett országban nem vállalják magára a hatóságok, más magyar szervezetekkel karöltve jelenleg elsősorban a Termini Kutatóhálózatba tartozó nyelvi kutatóállomások végzik.¹⁰³ A valóban pozitív irányú elmozduláshoz azonban szükség van a fordítást vállalók (beleértve a hivatalos tolmácsokat és fordítókat is) rendszeres nyelvi és szakmai képzésére és továbbképzésére.

Mindezek a gyakorlati feladatok megfelelő elméleti háttér nélkül nem végezhetők el, azaz szükség van szaknyelvi fejlesztésre és tervezésre. Mindeközben azonban azt is szem előtt kell tartani, hogy a kisebbségi nyelvváltozatoknak egymáshoz, ill. a magyarországihoz viszonyított és a korábbiakban már bemutatott nyelvi különbségei e területen a lehetőségek szerint minél kisebb legyenek. Amennyire kedvezően ítéljük meg a szinonimák megjelenését például a köznyelvben, vagy a nyelvjárás és köznyelv

¹⁰² A Gramma Nyelvi Iroda nyelvi közönségszolgálatához érkező kérdések mintegy 90%-ában szlovák szó, kifejezés magyar megfelelője iránt érdeklődnek a hozzánk fordulók.

¹⁰³ A Szabó T. Attila Intézet munkatársai a már említett közigazgatási szótárakon kívül (Fazakas szerk. 2002; Benő és mtsai 2004) a www.nyelviogok.ro honlapra felkerülő nyomtatványok, űrlapok fordítását és nyelvi lektorálását végzik. A Gramma az önkormányzatok számára az általuk használt nyomtatványok kétnyelvű változatát és egyéb dokumentumokat tartalmazó CD-t készített (2002).

vonatkozásában, annyira nem kívánatos a párhuzamos terminusok kialakulása a szakterminológiában.

Szakmai-szaknyelvi és jogi-politikai szempontból kiemelt kérdésként kellene kezelni a Kárpát-medencei magyar helynévrendszer (ezen belül a helységnevek) egységes újrakodifikálását, ugyanis a nyelvi szétfejlődés éppen ezt a tulajdonnév-típust érintette erőteljesen. Trianon egyik nyelvi következményeként a határon túlra került régiók természet- és társadalomföldrajzi nevei gyakorlatilag kikerültek a magyarországi standardizálás hatóköréből. Az utódállamok saját szempontjaik alapján megalkották, alakították államnyelvű földrajzi terminológiájukat, egyúttal részben a korábbi magyar neveket is megváltoztatták, sőt a múlt század folyamán egy-egy területen többször is sor került más-más szempontokat figyelembe vevő névredezésre. Az egyéb (pl. közigazgatási) változásokkal együtt mindez oda vezetett, hogy egyazon földrajzi objektumnak esetenként több magyar neve is használatos, vannak viszont olyanok, amelyeknek nincs (standardizált) magyar neve, s ezért jó néhány földrajzi objektum csak az államnyelvi neve alapján azonosítható (bővebben Szabó Mihály 2007b).

A korpusztervezési munkálatok során sem tekinthetünk el azonban nyelv társadalmi beágyazottságától. A szakterminológia kidolgozása és kodifikálása folyamatában az egységességre való törekvés nem jelentheti a magyarországi szakterminológia teljes átvételét. Mára valamennyi nagyobb határon túli magyar régióban kialakultak olyan szavak, kifejezések, melyek általános használatúak az adott régió sajátos intézményhálózatának, a jogi környezet, hivatali élet egy-egy elemének megnevezésére¹⁰⁴; a magyar–magyar kommunikáció megkönnyítése végett tisztázni kell azonban e regionális hatókörű terminusok státuszát¹⁰⁵, az azonos vagy hasonló funkciójú magyarországi terminushoz való viszonyát.

Sikeres – a társadalom, az adott közösség által elfogadott – nyelvtervezéshez megfelelő jogosítványokkal (vagy presztízzsel) rendelkező intézmény(ek) szükséges(ek). A teljes magyar nyelvterületen ezek közé

¹⁰⁴ Ide tartozik tipikusan bizonyos intézménytípusok neve: pl. *városi v. községi hivatal* 'polgármesteri hivatal', *alapiskola* 'általános iskola' Szlovákiában, *lyceum* 'gimnázium' Romániában és Ukrajnában, továbbá az adók, illetékek, járulékok, az állami juttatások, a társadalombiztosítási ellátások stb. fajtái és nevük.

¹⁰⁵ A magyar nyelv nagyobb mértékű használatát a közigazgatásban és általában a közéletben a terminológiahasználatban megfigyelhető bizonytalanság és variabilitás is gátolja. Ugyanarra a fogalomra többféle megnevezés van használatban, ezek egymáshoz való viszonya nem tisztázott (bővebben l. Szabó Mihály 2002; 2007a).

csak magyarországi intézmények tartoznak, ilyen elsősorban a Magyar Tudományos Akadémia. Ezért kívánatos, hogy a nyelvtervezés eredményeinek terjesztésébe (pl. szakszótárak készítése és kiadása) az Akadémia is bekapcsolódjon.

5. Oktatáspolitikai, oktatástervezés

Az asszimilációs nyelv- és nemzetiségpolitika megvalósításának legfőbb területe a Magyarországgal szomszédos országokban a többségi nemzet által kontrollált oktatási rendszer. A kisebbségi oktatás ezért nyelvpolitikai vonatkozásokkal (is) bír. A kisebbségi magyar oktatás legfontosabb nyelvi céljait vázlatosan így foglalhatjuk össze:

- a) a magyar identitás fenntartása, megerősítése, a nyelvmegtartás elősegítése;
- b) a beszélők minél alaposabb felkészítése a kisebbségi helyzetből (is) adódó nyelvi kihívásokra;
- c) az integráció és mobilitás lehetőségének biztosítása.

Ha a magyar kisebbségek a magyar nemzeti identitás és a magyar nyelv megtartását, a tanulók nyelvi repertoárjának bővítését, valamint az integrációt tekintik célnak, akkor elengedhetetlen, hogy valamilyen szinten elsajátítsák a többségi társadalom nyelvét is. Többség és kisebbség egyetért abban, hogy a kisebbségek integrációjának szükséges eszköze a kétnyelvűség. Ám abban már nincs konszenzus az államszervező többségi közösségek és a magyar kisebbségek között, hogy milyen típusú kétnyelvűség kialakítását kell elősegítenie és mi módon az oktatási rendszernek.¹⁰⁶

A kisebbségiek által kitűzött cél a funkcionális, anyanyelv-domináns kétnyelvűség kialakítása, melyet a magyart tannyelvként használó iskolában, az anyanyelv-megőrzési program révén lehet a leghatékonyabban elérni.¹⁰⁷ Itt az oktatás nyelve a kisebbségi nyelv, a többségi nyelvet tantárgyként oktatják az anyanyelvi ismeretekre alapozva kétnyelvű, a kisebbségi nyelvet is ismerő tanárok segítségével, speciálisan az adott közösség számára kidolgozott tantervek, tankönyvek alapján.

A többségi (állam)nyelv mint tantárgy azonos címen szerepel ugyan a többségi és kisebbségi tannyelvű iskolák tan- és órarendjében, ám

¹⁰⁶ Az egyéni kétnyelvűség típusairól l. Bartha 1999; Göncz 2004.

¹⁰⁷ Az egy-, ill. kétnyelvűséget eredményező oktatási programról és társadalmi céljaikról, következményeikről l. Skutnabb-Kangas 1990/1997.

nem lehetnek azonosak a tárgy oktatásának céljai, s ebből fakadóan módszerei sem, amiből logikusan következik, hogy a kimeneti követelmények sem lehetnek egyformák (Kontra–Szilágyi 2002). Ha a többségi és kisebbségi gyerekeknek azonos szemlélet, módszertan és követelmények alapján oktatják az államnyelvet, az semmiképp sem vezet magas szintű nyelvtudáshoz, s „nem az esélyegyenlőséget teremtik meg többségi és kisebbségi diákok között (...), hanem a nyelvi alapon meghatározott csoportok közti társadalmi hierarchiát (diszkriminációt) termelik újra” (Kontra 2006a: 571). Márpedig a többségi nyelv oktatása valamennyi Magyarországgal szomszédos országban olyan elméleti keretben és olyan módszerek alkalmazásával folyik, melynek eredményeként a magyar tannyelvű iskolában szocializálódók nagy részének államnyelvi ismeretének foka nem megfelelő. Ennek következtében és gyermekük vélt jobb érvényesülésének reményében sok magyar szülő dönt a többségi nyelven oktató iskola mellett.

Amikor az állam szeretné kiszorítani a kisebbség nyelvét az oktatásból, rendszerint arra hivatkozik, hogy csupán a kisebbség integrációját, esélyegyenlőségét próbálja biztosítani. Mégpedig azáltal, hogy kiszabadítja őket nyelvi és nemzetiségi/etnikai gettójukból.¹⁰⁸ Vagyis a többség a kisebbségek hátrányos helyzetét nem úgy kívánja megszüntetni, hogy szélesebb nyelvi, nyelvhasználati és oktatási jogokat biztosít számukra, hanem úgy, hogy saját (többségi) nyelvét mint az érvényesülés és a társadalmi mobilitás eszközt kínálja fel. Ám szociológiai kutatások sora igazolja, hogy szoros kapcsolat van a nemzeti identitás megőrzése és az anyanyelven végzett iskolai tanulmányok, illetve fordítva: az asszimiláció és az államnyelven való iskoláztatás között (Gereben 1999, Molnár 2009). Pszicholingvisztikai vizsgálatok mutatnak rá arra, hogy a nem domináns nyelven való tanulás negatív hatással van a tanulók személyiségfejlődésére, iskolai előmenetelére, s a menet közbeni (például az iskola 5. osztályában bekövetkező) tannyelv-váltás is jelentősen rontja a tanulás hatékonyságát (Göncz 2004). A nem magyar tannyelvű iskolában szocializálódottak körében magasabb a nemstandard nyelvi változatok előfordulási aránya (Lanstyák–Szabó Mihály 1997). Mindezek alapján meghatározó az anyanyelvi iskolák megőrzése, ill. a tannyelv-választás lehetséges következményei tekintetében tájékozatlan szülők felvilágosítása.¹⁰⁹

¹⁰⁸ Az ehhez hasonló érvelésre lásd pl. Patten 2001. Bírálataira lásd pl. Kontra 2006c.

¹⁰⁹ A szerbiai (Göncz 2005b), ukrainai (Csernicskó–Göncz 2009), szlovéniai (Kolláth–Varga–Göncz 2009), horvátországi (Máté–Kosic–Göncz 2009) és ausztriai (Kelemen–

Az anyanyelven oktató iskola keretében kell kialakítani azokat a feltételeket, melyek a többségi nyelv eredményes elsajátításához vezetnek. A kis régiókban azonban az ilyen oktatási forma bevezetése nem reális, s itt a már működő kéttannyelvű oktatás lehetőségeit kell felhasználni arra, hogy az iskola segítse a közösség nyelvi és társadalmi céljainak elérését.

A kisebbségi magyar oktatás kapcsán leggyakrabban a tömbben élő magyarok képzési lehetőségeiről esik szó, ritkán merül fel a szórványok oktatásának kérdése. Nem ritkán megfeledkezünk arról, hogy ha a tömbben élő, magyar domináns magyarok számára az anyanyelvet tekintjük a leginkább ajánlható tannyelvnek, akkor azok számára, akik már egyáltalán nem, vagy csak alig beszélnek magyarul, szintén anyanyelvük (esetükben a többségi) a leghatékonyabb tannyelv, s a magyar nyelv kapcsán a nyelvélénkítés vagy a nyelvéllesztés jöhet szóba (Péntek 2008: 150).

Oktatástervezési koncepciónkban helyet kell kapnia a magyar anyanyelvű romák oktatásának is. Egyre nagyobb gondot okoz a roma gyerekek arányának növekedése a magyar tannyelvű osztályokban/iskolákban. A más szocializációs közegből érkező roma gyerekek kultúráját a gyakran előítéletes pedagógusok nem ismerik. A roma gyerekek standardtól eltérő nyelvváltozataik miatt nehezen boldogulnak a számukra idegen nyelvi kódot megkövetelő iskolai szituációban, beilleszkedésüket szociálisan hátrányos helyzetük is fokozza. Sok kistelepülésen a magyar tannyelvű iskola fennmaradását szinte a roma gyerekek beiskolázása biztosítja. A demográfiai trendeket figyelembe véve a kisebbségi magyar oktatás alapvető érdeke a magyar iskolákban tanuló, jelentős részben magyar ajkú roma gyerekek erőteljesebb integrálása, lemorzsolódási arányaik csökkentése.

A képzési rendszerek átjárhatóságára és a munkaerő szabad áramlásának biztosítására törekvő Európában a szak- és felsőfokú (sőt: középfokú) képzésnek a vertikális mellett a horizontális mobilitás lehetőségét is számításba kell vennie. Fel kell készítenünk diákjainkat arra, hogy akár szűkebb településterületükön kívül is megállják a helyüket. Olyan képzést kell kínálnunk intézményeinkben, mely megteremti a lehetőségét ahhoz, hogy a kisebbségi magyar diák szülőföldjéről indulva akár az adott államban, akár Magyarországon, akár valamely más országban folytathassa tanulmányait, vállalhasson munkát. Ehhez nyelvi alapokra és hasznosítható

Szoták–Göncz 2009) magyar szülők szervezett akció keretében juthattak szakszerű információkhoz ennek kapcsán.

minőségi tudásra van szükség. A kisebbségi magyar oktatás hatékonyságához ugyanis a magyar tannyelvként való használata önmagában kevés. Presztízse attól is függ, milyen színvonalú képzést nyújtanak intézményeink.

Az anyanyelvi nevelés területén (Magyarországon és azon kívül egyaránt) szemléletváltásra és az ezzel kapcsolatos módszertani megújulásra van szükség. A változtatásokra tartalmi szempontból (mit tanítsunk), a tananyag révén közvetített rejtett tantervben (milyen nyelvszemléletet és nyelvi ideált közvetítsünk) és tantárgy-pedagógiaiilag (hogyan oktassunk) egyaránt megérett az idő (a jelenlegi helyzet bírálataira l. pl. a Csernicskó–Váradi szerk. 1996 és Csernicskó–Kontra szerk. 2008 tanulmányait, valamint Lanstyák–Szabó Mihály 1994; Simon 2005; Szabó Mihály 2005b). A nyelvi mítoszok és babonák (ezekről l. Lanstyák 2007a, 2007b) konzerválása és terjesztése helyett feladatunk a létező nyelvi valóság alakítása. A magyar iskolák nagy része ugyanis ma még a nyelvi alapú egyenlőtlenségek és a diszkrimináció újratermelője (Kontra 2006b, 2009b). A magyar anyanyelvi nevelés országhatároktól függetlenül évtizedekig egyik kiemelt céljának tekintette a nem standard nyelvváltozatok és nyelvi jegyek kiirtását a tanulók nyelvhasználatából a standard elsajátíttatására hivatkozva (1998). Az ilyen nyelvszemlélet ellen nyelvészeti, nyelvpedagógiai és nyelvi emberi jogi érvek szólnak (Beregszászi–Csernicskó 2004a). Kisebbségben a nyelvjárásvesztés, az otthonról hozott nyelvváltozat eltűnése együtt járhat a nyelvcserevel, hiszen számos településen a nyelvjárás az egyetlen használt változata a magyar nyelvnek. Az anyanyelvoktatásnak el kell mozdulnia a nyelvtan és a helyesírás oktatásának hagyományos körétől, ezt ki kell egészíteni olyan témákkal, melyek a gyakorlati nyelvhasználatra vonatkoznak.

A határon túli magyar oktatás vonatkozásában mindezidáig vajmi kevés szó esett arról, jelen kell-e lennie (ha igen: milyen kortól, formában, mértékben) az államnyelvnek és az idegen nyelvnek az óvodai nevelésben. Alig foglalkozott valaki a szakmunkásképzők és szakközépiskolák tannyelvének problematikájával, a szaknyelvi regiszterek anyanyelvi fejletlenségével, ill. azzal, hogy szükség van-e egyáltalán anyanyelvi szakképzésre. Bár a rendszerváltást követően mindegyik nagy határon túli régióban létrejöttek a magyar nyelven oktató felsőoktatási intézmények, a felsőoktatás tannyelvi kérdései körül sem alakult ki érdemi párbeszéd. Jószerivel fel sem vetődött, van-e létjogosultsága a csak magyar nyelvű felsőoktatásnak; szükség van-e arra, hogy a felsőfokú intézményekből

kikerülő fiatal értelmiségiek ne csak magyarul, hanem államnyelven és világnyelv(ek)en is képesek legyenek szakmájuk művelésére.¹¹⁰

Olyan oktatási szerkezetet, modelleket és programokat kell tehát kialakítanunk és alkalmaznunk, melyek fenntartják a magyar nyelvet, újratermelik a magyar identitást, valamint versenyképes tudást biztosítanak. S ilyen intézményekre van szükség minden szinten: az óvodától a doktori képzésig, nem kifelejtve a szakképzést, szakoktatás. S ez esetben a kisebbségi helyzetből fakadó hátrányból akár előny is kovácsolható.

6. Összefoglalás

Egyik tanulmányában Péntek János (2008: 140) azt hangsúlyozza: „nem a nyelvi emlékek reliktszerű, muzeális mentésére vagy érzésére kell tervet vagy stratégiát kidolgozni, hanem az élő nyelv megtartására a mindennapi használatban, lehetséges funkcióinak teljes körében”. A kisebbségi magyar közösségekben ma még nagyrészt természetes a családon belüli nyelvátörökítés. Hogy ez a jövőben is így maradjon, hatékony és összehangolt magyar nyelvpolitikára és nyelvi tervezésre, valamint az ezekhez „igazított” támogatáspolitikára van szükség. Tanulmányunk ezekhez kívánt szempontokat nyújtani.

[Csernicskó István – Szabó Mihály Gizella 2010. In: Bitskey Botond szerk.: *Határon túli magyarság a 21. században*. Köztársasági Elnöki Hivatal, Budapest. 167–198.]

¹¹⁰ Bár a felsőoktatás kapcsán az MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság szervezésében 2004-ben sor került egy konferenciára, a tanácskozás és az ennek nyomán (Kontra szerk. 2005) megjelent tanulmánykötet címe egyben jellemzi is a helyzetet.